

Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Kitâbet Sanatı

el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe

مجد الدين ابن الأثير و فن الكتابة
الإصابة في لوازم الكتابة

Majd al-Dīn Ibn al-Athīr
and the Art of Writing
al-Isāba fī lawāzim al-kitāba

Doç. Dr. Necattin Hanay

MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESÎR VE KİTÂBET SANATI
el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe

Majd al-Dīn Ibn al-Athīr and the Art of Writing
Kitāb al-İşāba fī lawāzim al-kitāba

مجّد الدين ابن الأثير و فن الكتابة
الإصابة في لوازم الكتابة

Doç. Dr. Necattin Hanay

OKU OKUT YAYINLARI

Şenyuva Mah. Seyhan Cad. 11-c/17, 06300, Ankara, Türkiye

<https://yayin.okuokut.org>

yayin@okuokut.org

Sertifika No. | Certificate Number: 49846

ISNI: <https://isni.org/isni/0000000506276072>

ROR ID: <https://ror.org/03zs8ga83>

Yayın No. | Publication Number: 38

Dizi | Series: Critical Edition | Tahkik: 1

Seri Editörü | Series Editor: Osman Durmaz

Kitap Adı | Title: *Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Kitâbet Sanatı el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe*

Title in English: *Majd al-Dîn Ibn al-Athîr and the Art of Writing Kitâb al-İşâba fî lawâzim al-kitâba*

ISBN: 978-625-97648-8-7

DOI: <https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.68>

Yazar | Author: Necattin Hanay

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2778-5405>

Kurumu | Affiliation: Aksaray Üniversitesi | ROR ID: <https://ror.org/026db3d50>

Konu Kategorileri | Subject Categories

BIC: CBV: Yazma Sanatı ve Teknikleri | Writing and editing guides

BISAC: LAN005000: Yazma Becerileri | Language Arts & Disciplines / Writing Skills

THEMA: CBV: Yazma ve düzenleme rehberleri | Writing and editing guides

LC: PN145: Yazma Sanatı ve Tekniği | Authorship and writing techniques

DEWEY: 808.02: Yazma Sanatı ve El Yazmaları | Writing and manuscripts

Anahtar Kelimeler: Yazma Teknikleri; Mecdüddîn İbnü'l-Esîr; İbnü'l-Esîr; Kitâbet Sanatı; Yazı;

Kâtiplik; Mürekkep; Tahkik; el-İşâbe; el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe

Keywords: Writing Techniques; Majd al-Dîn Ibn al-Athîr; Ibn al-Athîr; Art of Writing; Writing;

Clerkship; Ink; Critical Edition; *al-İşâba*; *al-İşâba fî lawâzim al-kitâba*

Yayın Türü | Publication Type: Kitap, Monografi | Book, Monograph

Yayın Tarihi | Publication Date: 13 Ocak 2025 | 13 January 2025

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Yayımlandığı Ortam | Publishing Format: E-Kitap, PDF | eBook, PDF

Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish

Ebat | Dimensions: 16 x 24 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Page Count: 73

Erişim | Access: Açık Erişim | Open Access CC BY-NC 4.0 | <https://yayin.okuokut.org>

Telif | Copyright: © 2025 Oku Okut Yayınları

Arşiv | Archiving: CEOOL, Google Books, Open Library, BookCites, OpenAire, WorldCat, BASE

Atıf Bilgisi | Cite as: Hanay, Necattin. *Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Kitâbet Sanatı el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe*. Ankara: Oku Okut Yayınlar, 2025. <https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.68>

ABSTRACT

Majd al-Dīn Ibn al-Athīr and the Art of Writing - Kitāb al-Isāba fī lawāzim al-kitāba: This study presents the translation and critical edition (tahqiq) of *al-Isāba fī Levāzimi al-Kitāba* by Majd al-Dīn Ibn al-Asīr (d. 606/1210), a prominent political and scholarly figure of the sixth century of the hijri. The study begins with a discussion of Ibn al-Asīr's life and works, followed by an examination of the book's authorship and an assessment of its significance. A statesman during the Zangid period, Ibn al-Asīr served in various capacities within the state bureaucracy. He was also a scholar specializing in hadith, tafsir, fiqh, usul al fiqh, literature, nahw, lexicon, and poetry, and authored works in these fields. *al-Isāba fī Levāzimi al-Kitāba* is introduced as a significant compendium that delves into the intricacies of the art of writing. Having served in the bureaucracy for an extended period and worked as a secret clerk, Ibn al-Asīr wrote this work as a manual for future generations. In this comprehensive text, he elaborates on the usefulness and significance of writing, the various types of writing, writing instruments, ink-making formulas, and the profession of the scribe, while also sharing his personal experiences. Two manuscript copies of the work are extant: one is housed in MS Berlin Sprenger 1918, and the other is located in the Syrian Zahirīya Library under accession number 4710. This study makes a modest contribution to our scholarly heritage by bringing to light this distinguished work of the author, based on the copies in question.

Subject Categories

BIC: CBV: Writing and editing guides

BISAC: LAN005000: Language Arts & Disciplines / Writing Skills

THEMA: CBV: Writing and editing guides

LC: PN145: Authorship and writing techniques

DEWEY: 808.02: Writing and manuscripts

Keywords: Writing Techniques; Majd al-Dīn Ibn al-Athīr; Ibn al-Athīr; Art of Writing; Writing; Clerkship; Ink; Critical Edition; *al-Isāba*; *al-Isāba fī lawāzim al-kitāba*

ÖZET

Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Kitâbet Sanatı - *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe*: Bu çalışma, hicri altıncı asrın önemli siyaset ve ilim adamlarından biri olan Mezdüddîn İbnü'l-Esîr'e (öl. 606/1210) ait *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe* başlıklı eserin tercüme ve tahkikini içermektedir. Girişte, İbnü'l-Esîr'in hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş ardından eserin müellife aidiyeti irdelenerek kitap hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Mezdüddîn İbnü'l-Esîr, Zengîler döneminde yaşamış ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış bir devlet adamıdır. Aynı zamanda başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, usûl, edebiyat, nahiv, lügat ve şiirde uzmanlığını ortaya koymuş ve bu sahalarda eserler telif etmiş bir âlimdir. Çalışmalarından biri olan *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe*, mukaddimesinde de belirtildiği üzere, kitabet sanatıyla ilgili meseleleri derli toplu bir araya getiren önemli bir eserdir. İbnü'l-Esîr, uzunca bir dönem bürokraside görev almış ve sır katipliği de yapmış biri olarak kendinden sonrakilere bir rehber mahiyetinde kitabet sanatının inceliklerini aktardığı mevcut eserini kaleme almıştır. Bu çerçevede yazının fayda ve önemine, yazı türlerine, yazı araç-gereçlerine, mürekkep yapma formüllerine, katiplik mesleğine dair önemli bilgiler vermekte ve tecrübe aktarımında bulunmaktadır. Eserin biri MS Berlin Sprenger 1918'de diğeri Suriye Zahiriyeye Kütüphanesi numara 4710'da kayıtlı iki adet yazma nüshası mevcuttur. Elinizdeki çalışma söz konusu nüshalardan hareketle müellifin bu güzide eserini gün ışığına çıkararak ilmi mirasımıza mütevazı bir katkı sunmaktadır.

Konu Kategorileri

BIC: CBV: Yazma Sanatı ve Teknikleri

BISAC: LAN005000: Yazma Becerileri

THEMA: CBV: Yazma ve düzenleme rehberleri

LC: PN145: Yazma Sanatı ve Tekniği

DEWEY: 808.02: Yazma Sanatı ve El Yazmaları

Anahtar Kelimeler: Yazma Teknikleri; Mezdüddîn İbnü'l-Esîr; İbnü'l-Esîr; Kitâbet Sanatı;

Yazı; Kâtiplik; Mürekkep; Tahkik; *el-İsâbe*; *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe*

YAZAR HAKKINDA

Necattin Hanay, 1982 yılında Van-Merkez’de doğdu. 2004’te Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2008’de Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Fuat Aydın’ın danışmanlığında “XV. Yüzyıl Dinler Tarihiçisi Olarak Makrîzî” başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2015’te Prof. Dr. Yusuf Işıcık’ın danışmanlığında “Kur’an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği” adlı teziyle Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı’nda doktorasını tamamladı. 2015’te Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Hâlen adı geçen fakültede doçent kadrosunda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2778-5405>

Kurum: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi | <https://ror.org/026db3d50>

E-posta: necattinhanay@outlook.com

ABOUT THE AUTHOR

Necattin Hanay was born in 1982 in Van, Turkey. He completed his undergraduate studies at the Faculty of Theology, Uludağ University, in 2004. In 2008, he obtained a master's degree from the Institute of Social Sciences, Sakarya University, Department of Philosophy and Religious Sciences, specializing in the History of Religions, under the supervision of Prof. Dr. Fuat Aydın. His master's thesis, titled 'Makrîzî as a 15th Century Historian of Religions,' marked the culmination of his academic journey. In 2015, he completed his doctoral thesis on 'The Role of Qiraat Differences in Qur'anic Exegesis: The Case of Zajjāj and Tabarî,' under the supervision of Prof. Dr. Yusuf Işıcık at Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, specializing in Tafsir. That same year, he began working as a lecturer at Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir. He is currently working as an associate professor at the same faculty. He is married and has three children.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2778-5405>

Affiliation: Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences | <https://ror.org/026db3d50>

E-posta: necattinhanay@outlook.com

ÖN SÖZ

İnsan, anlama delalet eden kelamını yani düşüncelerini hem nesir hem de manzum olarak ifade edebilme kabiliyetine sahiptir. Ne var ki söz varlık sahasına girdiğinde yok olan bir araz olduğu için sözün, diğer bir ifadeyle düşüncenin kalıcı hale gelebilmesi amacıyla çeşitli yollar aranmıştır. Böylece kişinin sarfettiği kelam başkalarına ve sonrakilere aktarılabilir. Bunun için öteden beri kullanılagelen en önemli vasitalardan biri elbette ki yazıdır.

Anlam ve ifade etme süreçleri genelde beden ve ruhtan mürekkep canlı metaforuyla ifade edilir. Bu durumda anlam ruh, kelimeler de beden olarak karşılık bulur. Yazı ise bu benzetmede libas olarak yerini alır. Haliyle insan, zihninde barındırdığı anlamı tam da olması gereken kelimelerle irtibatlandırır ona güzel bir görünüm kazandırmış, yazıyla da buluşturursa ona bir elbise giydirmiş olur. Böylece sözün ruh ve bedenden mürekkep canlı mevcudiyetini çerçeveleyen, sarıp sarmalayan yönüyle yazı, konuşanın yokluğunda kelamın farklı ortamlarda ikame edilmesine olanak sağlar.

Yazı, Allah'ın insana vermiş olduğu bir nimettir. Düşüncenin izidir. Aynı zamanda bir sanattır. İşte elinizdeki çalışma İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) böyle önemli bir konu üzerine kaleme aldığı *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe* adlı eserinin tercüme ve tahkikini bir inceleme eşliğinde istifadeye sunan bir içeriğe sahiptir. İbnü'l-Esîr'in söz konusu eseri, anlamın önemli taşıyıcı unsurlarından biri belki de en önemlisi sayılan kitabeti çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Bu çerçevede eser yazının fayda ve önemine, yazı türlerine, yazı araç-gereçlerine ve katiplik mesleğine dair İbnü'l-Esîr'in tarihe düşmüş olduğu kıymetli bir notudur. Mürekkep yapma sanatına dair detayları barındırması metnin en önemli motiflerinden biridir. Mevcut tariflerle teknik açıdan ilgilenen müellif, daha çok kâtiplik mesleğiyle ilgili olanlara ve meraklılarına bir tecrübe aktarımında bulunmaktadır. Ezcümle eser, başından sonuna kadar yazının tartışmasız otoritesinin perçinleştirdiği bir içeriğe sahiptir.

Kitabet/yazım sanatıyla ilgili kaybolmaya yüz tutmuş böyle güzide bir eseri gün ışığına çıkarmak bizim açımızdan heyecan vericidir. Çalışmamızın tahkik ve tercüme aşamalarında katkılarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. İsmail Bayer'e teşekkürü bir borç bilirim. Yine eserin redaksiyonunu yapan ve desteğini her daim hissettiğim kıymetli dostum Osman Durmaz'a ayrıca teşekkür ederim. Çalışmak bizden başarı ise Allah'tandır.

Necattin Hanay
Aksaray 2025

İÇİNDEKİLER | TABLE OF CONTENTS

ABSTRACT	3
YAZAR HAKKINDA.....	5
ÖN SÖZ.....	7
GİRİŞ	10
MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESİR'İN HAYATI VE ESERLERİ	10
1. Hayatı.....	10
2. Eserleri.....	11
3. <i>el-İsâbe fî Levâzimi'l-Kitâbe</i>	11
3.1. Eserin Müellife Aidiyeti	11
3.2. Eserin Yazma Nüshaları.....	12
3.3. Eserin Telif Sebebi, İçeriği ve Kaynakları	15
3.4. Metodumuz	17
BİRİNCİ BÖLÜM.....	19
<i>İSÂBE FÎ LEVÂZİMİ'L-KİTÂBE</i> TERCÜMESİ	19
Mukaddime.....	19
1. Kitâbet ve Ona Duyulan İhtiyaç	19
2. Yazının Değeri.....	20
3. Yazının Oluşum Süreci	21
4. Yazının Faydaları	22
5. Yazı Türleri.....	23
5.1. Arapça	24
5.1.1. Ortaya Çıkışı.....	24
5.1.2. Harflerin Aslı	24
5.1.3. Harflerin Adedi.....	25
5.1.4. Harflerin Tertibi	25
5.1.5. Kâtiplerin İttifak Noktaları	26
5.2. İbranice	27
5.3. Süryanice	28
5.4. Hindiyye.....	28
5.5. Himyerî.....	29
6. Kitabet Yolları ve Araç-Gereçleri	30
6.1. Kitabet Yolları	30
6.2. Yazı Araç Gereçleri.....	30
6.2.1. Mürekkep Yapımı.....	31
6.2.2. Renkli Mürekkep Yapımı	34
6.2.3. Madenler ile Yazı.....	34
6.2.4. Yedi Metalin İşlenmesi	35
6.2.5. Görünmez Mürekkep Üretimi	35
6.2.6. İlginç Formüller Üretmek.....	36

7. Kâtip	36
8. Kâtibin İlmî Seviyesinin Aynası Mektuplar	39
8.1. Yazışmalar	41
İKİNCİ BÖLÜM	49
49..... كتاب الإصابة في لوازم الكتابة لابن الأثير الجزري (ت.606)	49
49..... مقدمة	49
49..... النظر الأول: في حقيقة الكتابة والحاجة إليها	50
50..... النظر الثاني: في شرف الكتابة	51
51..... النظر الثالث: في كيفية حدوث الكتابة	51
51..... النظر الرابع: في فوائد الكتابة	53
53..... النظر الخامس: في أنواع الكتابة	53
53..... النوع الأول: العربية	53
53..... الفصل الأول: في واضعها	54
54..... الفصل الثاني: في أصل حروف الكتابة	54
54..... الفصل الثالث: في عدد حروف الكتابة العربية	55
55..... الفصل الرابع: في ترتيب الحروف	55
55..... الفصل الخامس: فيما اتفق عليه الكتاب	57
57..... النوع الثاني من الأقلام: العبرية	57
57..... النوع الثالث من الأقلام: السريانية	57
57..... النوع الرابع من الأقلام: الهندية	58
58..... النوع الخامس من الأقلام: الحميرية	59
59..... النظر السادس: في أسباب الكتابة وآلاتها	59
59..... [الفصل] الأول: في أسبابها	59
59..... الفصل الثاني: في آلات الكتابة وأدواتها	61
61..... فصل في أعمال الحبر	62
62..... فصل في أعمال الليق	62
62..... فصل في الكتابة بالأجساد	63
63..... فصل في حل الأجساد السبعة	63
63..... فصل في أعمال الملاطفات	63
63..... فصل في أعمال عجيبة	64
64..... النظر السابع: في الكاتب	66
66..... النظر الثامن: في المكتوب على قدر علم الكاتب	67
67..... فصل في المكاتبات	
KAYNAKÇA	73

GİRİŞ

MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESİR'İN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı

Bir babanın bütün oğullarının bilgi birikimi ve ilimleri nedeniyle tarih sayfalarında yer bulması nadir karşılaşılan bir durumdur. Böyle bir durum Musul bölgesinin önde gelenlerinden biri olan Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî adlı babanın özelinde gerçekleşmiştir. Cizre'de divan reisliği yapan ve aynı zamanda ticaretle de meşgul olan bu babanın sırayla Mecdüddin (öl. 606/1210), İzzeddin (öl. 630/1233) ve Ziyaeddîn (öl. 637/1239) adında üç oğlu olmuş ve bunların tamamı da dönemin tanınmış alimleri arasında yerini almıştır.

Hem siyaset hem de ilim sahasında kendilerini ispatlamış bir ailenin mensubu olan kardeşlerin en büyüğü, 544 senesinin Rebiulevvel ayında Cezire-i İbn Ömer'de (bugünkü Cizre'de) dünyaya gelen, elinizdeki eserin de müellifi Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'dir. Tam adı Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. Babası, *Esîruddîn* lakabına sahip olduğu için kendisi ve kardeşleri de *İbnü'l-Esîr* diye tanınmış, çoğunlukla uzmanlık alanlarına göre *İbnü'l-Esîr el-Muhaddis*, *İbnü'l-Esîr el-Müerrih* ve *İbnü'l-Esîr el-Edîb* olarak ayırt edilmişlerdir.

Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, yaklaşık yirmi yaşına kadar Cizre'de eğitim gördü ve ardından tahsilini devam ettirmek için 565/1169 senesinde Musul'a gitti ve ilmi yetkinliğini burada kazandı. Ayrıca hadis tahsili için bir süreliğine de Bağdat'a gitti. İstekli olmamasına rağmen Zengîler döneminde Musul Atabeyleri II. Seyfeddin Gazi (1170-1180), I. İzzeddin Mesud (1180-1193) ve I. Nureddin Arslan Şah'ın (1193-1211) hizmetinde idarî görevlerde bulundu. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, Musul'da bulunduğu sırada II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetinde haznedarlık ve Cizre bölgesinin divan katipliği ile görevlendirildi. Doğduğu yere kısa bir süreliğine dönen İbnü'l-Esîr, daha sonra kalıcı olarak Musul'a yerleşti. Burada baş kâtip (münşi) olarak vazifesine devam etti. Dönemin Musul Veziri Celaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Mansur el-İsfehânî (öl. 574/1178) yönetimi altında resmî belgeleri ve yazışmaları yazmak ve imzalamakla görevlendirildi. Ardından Musul Atabeyi I. İzzeddin Mes'ûd'un hakimiyeti boyunca görevde kalan İbnü'l-Esîr, I. Nureddin Arslan Şah'ın yönetiminde de inşâ kâtipliği ve müşavirlik yaptı, sır kâtipliğine kadar yükseldi. Bir ara vezirlik verildiyse de bundan duyduğu rahatsızlık sebebiyle görevden affedildi. İlim hayatına daha fazla yönelen İbnü'l-Esîr, bürokrasiden elini çekti. Ömrünün sonlarına doğru geçirdiği felç sebebiyle elleri ve ayakları tutmayan İbnü'l-Esîr, Musul civarındaki Derbüdderrâc'da bir ribât yaptırarak bütün mal varlığını buraya vakfetti ve ilmî çalışmalarına burada yoğunlaştı. Kendisine yazma ve istinsah faaliyetlerinde yardımcı olan talebeleriyle çalışmalarını sürdürdü ve

eserlerinin bir kısmını bu dönemde telif etti. 29 Zilhicce 606'da (24 Haziran 1210) vefat etti ve aynı yerde defnedildi.¹

2. Eserleri

Pek çok sahada uzman olan İbnü'l-Esîr, başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, usûl, edebiyat, nahiv, lügat ve şiirde de yetkinliğini ispatlamış bir alimdir. Kendisine nispeti hatalı olan bazı eserlerin mevcudiyeti bir yana söz konusu sahalarda yazdığı eserler şunlardır:²

1. el-İnsâf fi'l-cem' beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf (fi tefsîri'l-Kur'ân)
2. Câmî'u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl
3. el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye (el-Bedî' fi şerhi'l-fusûl, el-Bedî' fi'n-naḥv)
4. en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser
5. el-Menâlü't-tâlib fi şerhi Tivâli'l-ġarâ'ib (Menâl fi şerhi Tivâli'l-ġarâ'ib, Şerhu ğarîbi't-Tivâl)
6. el-Murassa' fi'l-âbâ' ve'l-ümmehât ve'l-benîn ve'l-benât ve'l-ezvâ'i ve'z-zevât
7. Tecrîdü esmâi's-sahâbe
8. eş-Şâfi Şerhu Müsnedi's-Şâfi'î (eş-Şâfi'l-'ay fi şerhi Müsnedi's-Şâfi'î)
9. el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr
10. es-Sîretü'n-nebeviyye
11. Divânü resâ'il (er-Resâ'il)
12. el-İsâbe fi levâzimi'l-kitâbe

3. el-İsâbe fi Levâzimi'l-Kitâbe

3.1. Eserin Müellife Aidiyeti

Yazmanın Berlin nüshasında Avusturyalı şarkiyatçı ve İslam tarihçisi Aloys Sprenger'in (öl. 1893)³ belirttiği üzere *el-İsâbe fi levâzimi'l-kitâbe* başlıklı eser, dönemin en önemli bürokrat ve kâtipi olan İbnü'l-Esîr el-Cezerî'ye aittir. Sprenger, kendi el yazısıyla yazmış olduğu açıklamada söz konusu eserin yazı sanatının tarihi ve çeşitli alfabeler ile mürekkep tariflerini içerdiğini, ayrıca hicrî 606 yılının son gününde vefat eden Meccüddîn Ebü's-Seâdât el-Mübârek İbnü'l-Esîr el-Cezerî'ye ait olduğunu açıkça not etmiştir.⁴

Alman şarkiyatçı Wilhelm Ahlwardt (öl. 1909) ise eserinde mevcut kitabı tanıtırken, tarihte İbnü'l-Cezerî adını taşıyan pek çok müellifin varlığından hareketle, Sprenger'in bu iddiası konusunda bazı endişelerinin olduğunu belirtmekte; bununla birlikte kendisi de

¹ Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyât-ü'l a'yân ve enbâu ebnâi ehli'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr'ul-Masâdir, 1997), 4/141-143; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru al'âmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1405), 21/488-491; M. Şerefettin Yalrkaya, *İbn Esîr'ler Meşahir-i Ulema* (Dersâadet: Zafer Kütüphanesi, 1322), 7-16.

² Eser içerikleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Yalrkaya, *İbn Esîr'ler*, 17-38; Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esîr, Meccüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/28-29.

³ "Oxford ve Roma üniversitelerince onursal doktora unvanı verilen Sprenger, Royal Asiatic Society ile Deutsche Morgenländischen Gesellschaft'in üyesiydi. Arapça ve Farsça eserlerden oluşan zengin kitap koleksiyonu ölümünden sonra Berlin Kraliyet Kütüphanesi tarafından satın alınmıştır." İlhan Erdem, "Sprenger, Aloys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/421.

⁴ Sprenger'in ifadesi şu şekildedir: "History of the art of writing, and various alphabets, recipes for ink as by Majd uDyn Abu'l-sa'âdât al-Mobârak İbn al-Athyr Jazary who died the last day of 606. ASprenger Damascus 24 December 844."

kitabın müellifinin kıraat ve hadis alimi Şemsuddîn İbnü'l-Cezerî (öl.833/1429) olabileceğini ihtiyatlı bir şekilde ifade etmektedir.⁵ Eserin yazmasının kapağında yer alan “İbnü'l-Cezerî” ifadesinden ve Ahlwardt'ın muhtemel yazar olarak belirttiği Şemsuddîn İbnü'l-Cezerî tespitinden hareketle, bazı günümüz çalışmalarında da söz konusu eser, kıraat ve hadis alimi İbnü'l-Cezerî'nin çalışmaları arasında zikredilmeye başlanmıştır.⁶ Oysa bize göre böyle bir kabul, vakiya uygun ve gerçekçi değildir. Kıraat alimi İbnü'l-Cezerî'nin biyografisine yer veren önceki dönem kaynaklarda müellifin böyle bir kitabından söz edilmemektedir. Dahası Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *el-Cezerî* nisbesiyle de bilinmektedir. İbnü'l-Esîr *el-Cezerî*'nin adının yalın bir şekilde İbnü'l-Cezerî şeklinde yazılmış olması kitabın ona ait olmadığını göstermemektedir. Nitekim yukarıda da değindiğimiz üzere koleksiyonun sahibi A. Sprenger da mevcut eserin İbnü'Esîr'e ait olduğu görüşündedir.

Bunun yanı sıra İbnü'l-Esîr'in biyografisine yer veren kaynaklarda müellifin kitabet sanatı ile ilgili güzel bir eserin bulunduğu (*ve lehû kitâbun latîfun fi sînâ'ati'l-kitâbeti*) söz edilmektedir.⁷ İbnü'l-Esîr'in yıllarca katiplik yaptığı, inşa vazifesini ifa ettiği de bilinen bir husustur. Elimizdeki eserin içeriği tam da yapmış olduğu görevin inceliklerini gösterecek tarzda kaleme alınmış bir kılavuz niteliğindedir. Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in ilmî ve meslekî geçmişi dikkate alındığında kitabın kendisine ait olduğunu ifade etmek mümkündür.⁸

Kitapta yer alan bazı bilgiler de eserin müellifinin kim olduğu konusunda bize yol gösterici niteliktedir. Kitabın “*Yazışmalar*” başlıklı son kısmında I. Nureddin Arslan Şah'ın (1193-1211) bir mektubu yer almaktadır. Müellif, söz konusu mektubu aktarırken hükümdar Arslan Şah için “*Allah dostluğunu daim, öfkesini bizden uzak eylesin*” (أدام الله خلقه وحرس منا مهجته) şeklinde dua etmektedir. İbnü'l-Esîr'in, I. Nureddin Arslan Şah'ın hizmetinde idarî görevlerde bulunduğu bilgisinden hareketle söz konusu eserin henüz Arslan Şah hayattayken yazıldığı gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yine eserin içerisinde yer alan diğer mektupların İbnü'l-Esîr'in vefatından önceki dönemlere ait kişi ve olaylarla ilgili olması da dikkate değer bir diğer husustur. Bütün bu veriler *el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe* adlı eserin Mecdüddîn İbnü'l-Esîr *el-Cezerî*'ye ait olduğunu ifade etmemizi mümkün kılmaktadır.

3.2. Eserin Yazma Nüshaları

Eserin, ulaşabildiğimiz ve tespit edebildiğimiz kadarıyla iki nüshası mevcuttur. Böyle güzel bir metnin, unutulmaya yüz tutmadan önce -müellif nüshası olmasa da- iki tanığının olması sevindiricidir. İlki Almanya Berlin Devlet Kütüphanesi'nde, diğeri de Şam'da bulunan Zahirîye Kütüphanesi'ndedir.

⁵ Wilhelm Ahlwardt, *Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin: A.W. Schade's Buchdruckerei, 1887), 6.

⁶ Ortaya konulan bir tespite göre söz konusu eseri kıraat ve hadis alimi İbnü'l-Cezerî'ye nispet eden ilk kişiler Muhammed b. Şenb ve Ğanim Kaddurî el-Hamed'dir. Daha sonraki çalışmalarda ise bu nispet hatalı olarak aynıyla kullanılmaya devam etmiştir. Krş. Ebü'l-Hayr Şemsüddin İbnü'l-Cezerî, *Zâtü'ş-şifâ fî sîreti'n-nebiyyi ve'l-hulefâ*, thk. Hâyif en-Nebhânî (Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye, 2017), 99; Ebü'l-Hayr Şemsüddin İbnü'l-Cezerî, *et-Temhid fî ilmi't-tecvîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 25.

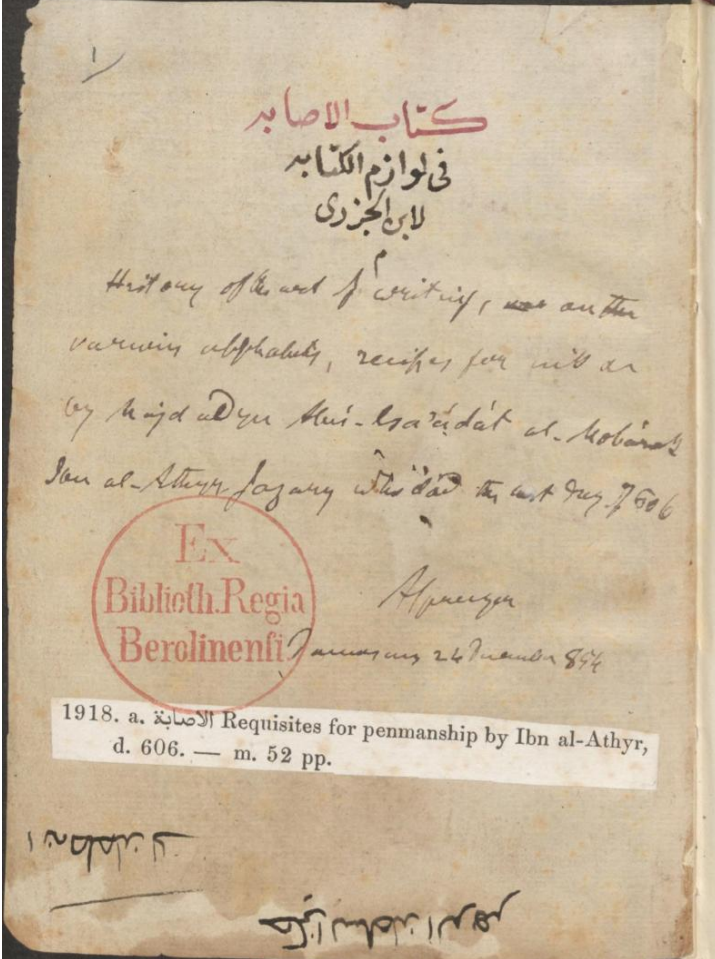
⁷ Zehebî, 490; ayrıca bk. Yaltkaya, 38.

⁸ DİA “İbnü'l-Esîr” maddesinde el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabiyye (el-Bedî' fî şerhi'l-fuşûl, el-Bedî' fî'n-naḥv) adlı eserin Kitâb Laḥîf fî şan'ati'l-kitâbe ve Tehzîbü Fuşûli İbni'd-Dehân adlı eserlerle aynı kitap olduğu belirtilmektedir. Ancak bu ifadeler tashihe muhtaçtır.

a. Berlin Nüshası: Söz konusu nüsha MS Berlin Sprenger 1918'de kayıtlıdır. Eserin dijital bir kopyasına kütüphanenin internet sayfasından ulaşılabilir. Müstensih belli olmayan nüsha, toplam 27 varak, 54 sayfadan oluşmaktadır. Yaklaşık her sayfada 17 satır yer almaktadır. Bozuk bir nesih yazıyla kaleme alınmış, başlıklarda ve söz başlarında çoğunlukla kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eserin başlığının yer aldığı sayfada Avusturyalı şarkiyatçı ve İslam tarihçisi Aloys Sprenger'in el yazısıyla düşülmüş bir açıklama ve ana metinde yer alan bir kelimenin anlamını kaydettiği bir adet derkenar notu mevcuttur. Sprenger'in özel koleksiyonu arasında bulunduğu anlaşılan eser, ölümünden sonra Berlin Kraliyet Kütüphanesine nakledilmiştir.

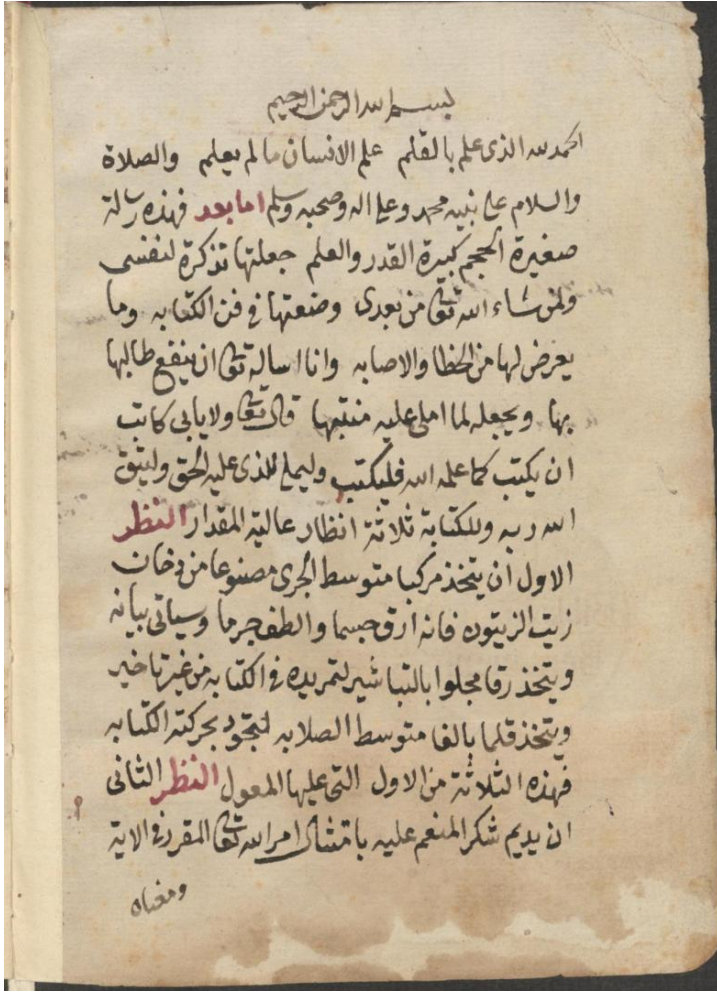
Eser baştan sona eksiksiz bir kitap gibi gözükse de aslında eksik bir nüshadır. Muhtemelen istinsah esnasında müstensih tarafından dikkatsizlikten kaynaklanan atlanmış yerler mevcuttur. Nüshanın iç sayfalarında kimi yerlerde ilave notlar ve kısmî tashihler de bulunmaktadır.

A. Berlin Nüshası, başlığın ve Aloys Sprenger'in el yazısıyla düştüğü notun yer aldığı sayfa.

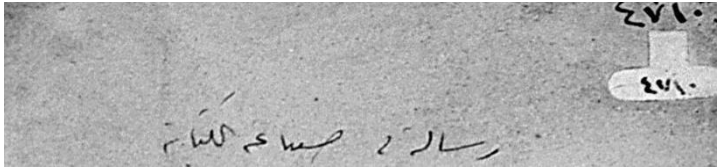

⁹ Bk. <https://l24.im/xtNc> (et: 15.05.2024)

B. Berlin nüshası, eserin başlangıç sayfası.

b. Zahiriye Nüshası: Eserin diğer bir nüshası Suriye Zahiriye Kütüphanesi numara 4710'da kayıtlıdır. *Risâle fî sına'ati'l-kitâbe* başlığının bulunduğu nüshada müellifin adı yer almamaktadır.

Ta'lik, nesih, rika karışımı bir yazıyla kaleme alınan ve 24 sayfadan oluşan nüshanın son kısmında yer alması gereken "Yazışmalar" başlığı en başta yer almaktadır. Bu durum muhtemelen bir şekilde dağılmış halde bulunan varaklar birleştirilirken yapılan bir sıralama hatasının sonucudur. Yazmada, müellifin kim olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Sadece bu nüshadan hareketle yazar tespiti yapılamamaktadır. Buna rağmen içerdiği

bilgilerin kıymeti sebebiyle sadece bu nüsha dikkate alınarak eser, “yazışmalar” kısmı hariç, müellifi meçhul bir risale olarak 1987-88 yıllarında iki parça halinde neşredilmiştir.¹⁰ Nüshanın son bölümünün baş tarafında bulunmasından dolayı oluşan karışıklık sebebiyle eseri neşredenler, bu kısmın risaleye ait olmadığını düşünmüş olacaktı ki bu bölüm ve bazı yerleri eksik bırakmışlardır.

C. Zahirîye Nüshası, eserin ilk sayfası.

3.3. Eserin Telif Sebebi, İçeriği ve Kaynakları

Müellif İbnü'l-Esîr, mukaddimesinde belirttiği üzere eserini, kitabet sanatıyla ilgili çalışmaları esnasında konuyla alakalı karşılaştığı ilginç ve dikkat çekici meseleleri derli toplu bir araya getirme saikiyle kaleme almıştır. Söz uçar yazı kalır misali Hz. Peygamber'in “İlmi, yazı ile kayıt altına alın” emrinin bereketini umarak böyle bir çalışma yaptığını belirtmektedir.

¹⁰ Bk. Abdülilâh Nebhân Abdullatif er-Râvî, “Risâletün fi snâ’eti’l-kitâbeti li müellifin meçhûlin”, *Mecelletu Mecme’i’l-Luğati’l-Arabiyyeti* 4 (1987), 760-795; 5 (1988), 50-65.

Söz konusu eser sekiz ana başlık şeklinde tasarlanmıştır. İlk başlık, *kitabet ve ona duyulan ihtiyaç* olarak belirlenmiştir. Müellif burada, mantık ilmindeki yetkinliğini de kullanarak, “*Kitâbet, bizatihi varlığı olan anlamın, ona delalet eden harflere elle vücüt verilmesiyle anlaşılır kılındığı bir sanattır*” şeklinde bir tanım ortaya koyar. Yaptığı tanımları detaylandıran müellif, ayrıca anlam ile kelamın oluşumunu ve bunun sözle (*kavl*) olan ilişkisini ortaya koyar. Varlık sahasına girmesiyle sözün yok olmaya mahkûm olabileceğini ve bu yok oluşu engellemenin en önemli yolunun da yazıdan geçtiğini belirtir.

İkinci başlık, *yazının değerine* dairdir. İbnü'l-Esîr, ilmi elde edebilmenin bir vasıtası olarak yazıyı, Allah’a minnettarlık duyulması gereken nimetlerden biri olarak zikreder. İfadesine göre yazı (*kitâbet*) elin lisanı, duyguların sesi, aklın elçisi, düşüncenin izidir. Gurbetteki kardeşlerin yoldaşı, uzak mesafelere rağmen konuşma vesilesidir. Sırrın emanetçisi ve Allah’ın nimetlerinden biridir.

Üçüncü başlık, *yazının oluşum sürecinin* anlatıldığı bir bölümdür. Burada anlam, kelam ve yazının oluşum süreci aktararak ruh-beden-libas metaforu kullanılır. Buna göre *nefs-i nâtika*, bir kimseye hitap etmek veya cevap vermek gayesiyle bir mana ortaya koymaya azmettiğinde, çeşitli kuvvelerini harekete geçirir ve ister sözle ister yazıyla bu manayı ortaya koyar. Müellifin belirttiğine göre böyle bir oluşum beden ve ruhtan mürekkep bir canlı gibidir. Kelimeler onun bedeni, anlam da ruhudur. Yazı ise onun libasıdır.

Dördüncü başlık *yazının faydalarına* ayrılmıştır. Önceki bölümlerde kısmen değinilen faydalar, burada maddeler halinde biraz daha detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Beşinci başlık *yazı türlerini* ve İbnü'l-Esîr’in bir kâtip olarak diğer dillere olan hakimiyetini görebildiğimiz bir bölümdür. Söz ve yazının farklı türlerden, çeşitli lügat ve alfabelerden oluştuğundan söz edilen bölümde *Arapça, İbranice, Süryanice, Hindiyeye* ve *Himyerî* dilleri ve alfabeleri hakkında bilgiler verilmektedir. Arapçanın ortaya çıkışı, harflerin aslı, adedi, tertibi, katiplerin ittifak ve ihtilaf noktaları ayrı alt başlıklar halinde detaylandırılmaktadır. Ardından diğer dillerin alfabeleri ve özellikleri de ayrı başlıklar halinde ele alınmaktadır. Son olarak gizli yazışmalar için şifreli alfabelere dair kısa açıklama ve örnekler yer verilmektedir.

Altıncı başlık *kitabet metotları ve yazı araç gereçlerine* ayrılmıştır. Bu bölüm çok fazla sayıda mürekkep formülünü içermektedir. İbnü'l-Esîr’in de belirttiği üzere güzel yazı yazmak isteyen kimse yazı araç gereçlerini iyi hale getirmesi gerekir. İyi bir kalem, keskin bir bıçak, parlak siyah bir mürekkep ve temiz bir kâğıt. Burada her tür ve renkte mürekkep yapımına dair, görünmez mürekkep de dahil olmak üzere, otuzun üzerinde formül yer almakta ve bunların yapılış şekli tarif edilmektedir. Söz konusu mürekkep tarifleri batıda kimi araştırmacıların da ilgisini çekmiş ve bu başlık altında yer alan bazı formüller laboratuvar ortamında test edilmiştir.¹¹

Yedinci başlık *kâtip başlığını taşımaktadır*. Burada kâtiplik görevini yapacak kimsenin özelliklerinden, ilmî kapasitesinden söz edilmekte ve mesleğin gerekliliklerinin tam manasıyla yerine getirebilmek için okunması ve incelenmesi gereken kaynaklar zikredilmektedir.

¹¹ Bk. Raggetti, Lucia. “Inks as Instruments of Writing: Ibn al-Ğazari’s Book on the Art of Penmanship”. *Journal of Islamic Manuscripts* 10/2 (2019), 201-239, <https://doi.org/10.1163/1878464X-01002003>

Sekizinci yani son bölüm ise kâtibin ilmi seviyesinin bir göstergesi olarak kabul ettiği yazışmalar/mektuplara dairdir. Burada bilgi, lafız ve mananın kâtibin emrinde olduğunu belirten İbnü'l-Esîr, kelamî söz ve yazıya aktarırken belâğat ilminin önemine ve gerekliliğine dikkat çeker. Bu bağlamda itnâb, ibhâm, te'kid, tekrar, mübalağa, îcâz vb. kavramların tanımına ve örneklerine yer verir. Son olarak yazışmalar alt başlığı ile bazı mektup/yazışma örneklerine yer verir. İlk olarak Hz. Süleyman'ın Belkis'a yolladığı mektup analiz edilir. Ardından Hz. Peygamber'in mektupları gelir. Müellif kronolojik olarak Hz. Osman, Hz. Ali gibi devlet büyüklerinin ve komutanların birbirlerine mektupları da dahil, kendi dönemine kadar toplamda 43 mektup/yazışma örneği aktarır ve nihayetinde eserini tamamlar.

Eser incelendiğinde ve okunduğunda çok derli toplu olduğu, uzun uzadıya detaylandırılmadan önemli yerlerin dikkate sunulduğu hemen fark edilir. Pratik hayata dokunan yönüyle adeta özelde katiplere, genelde yazıyla uğraşan herkese meslekî kılavuz mahiyetinde bir çalışmadır.

İlim ve araştırmaya olan iştiağı zahir olan İbnü'l-Esîr'in *el-İsâbe* adlı elimizdeki eserin kaynaklarına gelecek olursak, bunun çeşitlilik arz ettiğini söylemeliyiz. Mevcut eserde, müellifin ilmî donanımının kendisine sağladığı geniş imkân bir yana, yıllarca katiplik yapmasının sağladığı meslekî tecrübesinin de aktarıldığını görmekteyiz. Bu sebeple kâtiplik tecrübesinin, özellikle de mürekkep formülleriyle alakalı bölümde ön plana çıktığını görürüz.

İbnü'l-Esîr eserinde ayet ve hadisleri kullanmasının yanı sıra konuyla alakalı gördüğü tarihsel veri ve şiirleri yeri geldikçe alıntılanmaktadır. Bu bağlamda Abdullah b. Abbas, Halife Me'mun (öl. 218/833), Amr b. Mes'ade (öl. 217/832), Abdülhamid el-Kâtib (öl. 132/750), Kâtip İbn Ebî Tâhir (öl. 280/893) gibi ismini açıkça zikrettiği ve bunların dışında adını zikretmediği kişilerin anekdot ve hatıralarına yer vermektedir. Yine adlarını açıkça belirtmese de Ebû Temmâm et-Tâî (öl. 231/846) ve İbn Düreyd'e (öl. 321/933) ait şiirleri de kullanmaktadır.

Yazar İbnü'l-Esîr, Halîl b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitabu'l-Ayn*'i ile Abdulkâhir el-Cürçânî'nin (öl. 471/1078) *Delâilü'l-İ'caz*'ına açıktan atıf yaparak onlardan nakiller yapmaktadır. Kaynağını açıkça zikretmemiş olsa da İhvân-ı Safâ'nın risalelerinden, Cahız'ın (öl. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*'inden, Abbasî devlet adamı, edip ve şair İbnü'l-Müdebbir'in (öl. 270/883) *er-Risâletü'l-'Azrâu* adlı eserinden, İbn Abdurabbih'in (öl. 328/940) ansiklopedik eseri *el-İkdu'l-Ferîd*'inden, dil ve edebiyat alimi İbn Dürüsteveyh'in (öl. 347/958) *Kitâbü'l-Küttâb*'ından da alıntılar yapmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in elimizdeki eserinin kendisinden sonraki çalışmalara kaynaklık ettiğini de ifade etmeliyiz. Bu bağlamda Memlükler devrinin önde gelen devlet adamı ve tarihçisi Nüveyrî'nin (öl. 733/1333) ansiklopedik eseri *Nihâyetü'l-Ereb fî fünûni'l-edeb*'i ile yine Memlüklü tarihçi, âlim ve münşi Kalkaşendî'nin (öl. 821/1418) *Subhu'l-Aşâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*'sını zikredebiliriz.

3.4. Metodumuz

Çalışmamızın bundan sonrası temelde biri tercüme diğeri tahkik olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Tahkik kısmı ile ilgili olarak, eserin elimize ulaşan iki nüshasının var olduğunu ve müellif nüshasının bulunmadığını ifade etmiştik. Nüshaların azlığı, eserin başka temsilci ve tanıklarının bulunmaması değişkenlerin azlığına sebebiyet verdiği ve bir

güven sağladığı muhakkaktır. Elbette ki bu durum bir eksiklik olarak da değerlendirilebilir. Fakat hal böyle olsa da eserin mevcut nüshalarından hareketle ortak bir metin oluşturmaya ve varsa farklılıklarını dipnotta belirtmeye muvaffak olduk. Böylece eserin müellifin kaleminden çıkmış özgün, otantik haline ulaşmaya çalıştık. Berlin nüshasına nispetle daha tam olduğunu tespit ettiğimiz Zahirîye nüshasına elif (أ), Berlin nüshasına da be (ب) remzini kullandık. Farklılıklarını dipnotlarda gösterdik ve gerektiğinde kaynak ve açıklamalara da yer verdik.

Eserin “Yazı Türleri” başlığı altında yer alan İbrani, Süryani ve Himyerî alfabeleri ile Hindiyîye yazı türüne ilişkin olarak müstensihlerin verdiği alfabe listelerini tablolar halinde aktardık. Tablolarda, müstensihlerin yazım şekillerini koruyarak gösterdik. Ayrıca karşılaştırma imkânı sunmak için tablolarda, eserde verilen alfabeleri Unicode¹² (evrensel kod) standartlarına uygun hale getirilmiş olan karşılıklarıyla birlikte gösterdik.

Tercüme kısmında ise sade ve anlaşılır bir dil kullanmaya dikkat ettik. Okuyucunun metni daha iyi anlamasına yardımcı olacağını düşündüğümüz durumlarda bazı açıklamalara yer verdik. Okuyuculara fikir vermesi amacıyla eserdeki mürekkep yapımıyla ve alfabelerle ilgili başlıkların altında bazı görsellere de yer verdik.¹³

¹² Unicode tüm diller ve alfabelerdeki her bir karakter için benzersiz bir sayısal kod sağlayan uluslararası karakter kodlama standardıdır. Unicode, “Technical Quick Start Guide” (Erişim 21 Aralık 2024)

¹³ Mürekkep yapımına ilişkin başlık altında kullanılan görsellerin bazıları Adam Gacek’in *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers* adlı çalışmasından alınmıştır. Bk. Gacek, Adam. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill, 2009.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSÂBE FÎ LEVÂZİMİ'L-KİTÂBE TERCÜMESİ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Mukaddime

Hamd, insanı yaratan ve ona düşündüğünü ifade etmeyi öğreten Allah'a olsun. O ki insanı zekâ ve konuşma yetisiyle donatmış, fasih telaffuz ve yazı yazabilme kabiliyetlerini kendisine bahşetmiştir.

Salât u selâm, gece ve gündüz devir daim edip, güneş ve ay parıldadıkça peygamberlerin efendisi ve muttakilerin imamı olan efendimiz Hz. Muhammed'e olsun. Rahmet ve rızanın en üstünü onun âl ve ashabına, tüm muhacir ve ensâra, ihlas ve samimiyetle onların izinden gidenlere...

Bu risale, *kitâbet* (yazım) sanatıyla ilgili çalışmalarım esnasında konuyla alakalı karşılaştığım ilginç ve dikkat çekici şeylerin bir kısmını içeren bir çalışmadır. Hz. Peygamber'in "*İlmi, yazı ile kayıt altına alın*" emrinin bereketini umarak yaptığım bu çalışmada, bana yardım etmesini Allah'tan niyaz ederim. Çünkü O, duaları kabul edendir.

Konuları çeşitli başlıklar altında topladım.

1. Konu: *Yazıya Duyulan İhtiyaç*
2. Konu: *Yazının Değeri*
3. Konu: *Yazının Oluş Keyfiyeti*
4. Konu: *Yazının Faydaları*
5. Konu: *Yazı Türleri*
6. Konu: *Yazı Âletleri*
7. Konu: *Kâtip*
8. Konu: *Mektup*

Konular burada son bulmaktadır. Allah, doğru sonuca ulaşmayı nasip etsin! Dönüş ve varılacak yer O'nadır!

1. Kitâbet ve Ona Duyulan İhtiyaç

Kitâbet, bizatihi varlığı olan anlamın, ona delalet eden harflere elle vücut verilmesiyle anlaşılır kılındığı bir sanattır.

Tanımda "*sanattır*" yerine "*ilimdir*" ifadesini kullanmaktan özellikle kaçındık. Çünkü "*sanat*" bir eylemdir. Eylem ile ilim farklı şeylerdir. Yine "*bizatihi varlığı olan anlam*" ifademize "*sesler (ile var olan anlam)*" ilavesini yapmadık. Çünkü böyle bir ilaveyle, anlamın bizatihi var oluşu anlaşılmaz. "*Ona delalet eden harflere elle vücut verilmesi*" ifademizdeki *harfler* ile diğer sembol (*remz*) ve işaretleri dışarda bıraktık. "*Elle*" ifademizle de "*sözle*" tespit edilen harfleri kastetmemiş olduk. Evet, sözle de bizatihi varlığı olan mana belirtilebilir; fakat bu, dil ile gerçekleşmektedir, el ile değil!

Allah Teâlâ insanı düşünen (*nâtık*) bir varlık olarak yaratmıştır. *Nutk* insanın anlama/idrak etme (*tefhîm*) gücüdür. İdrak ise bizatihi varlığı olan anlam için olup bu anlam

da *kelâm* olarak isimlendirilir. Bu durumda (kelâmın aktarılabilmesi için) konuşan ile dinleyen arasında bir vasıtanın olmasına ihtiyaç duyulur ki bunun için en kolay vasıta sözdür (*kavl*). Şair bunu şöyle dile getirmektedir:

Gönüldeki kelâma, lisan delil olur.

Netice olarak bir grup harf alınıp mevcut mananın karşısına konular ve buna söz denilir. Böylece bu harfler, söz konusu anlam için kullanılır ve ona bağlı hale gelir. Söz anlamla eşitlenir. İnsan bu sözü telaffuz ettiğinde ise mevcut mana anlaşılır. Böylece konuşan kişinin içindeki düşünce bilinmiş olur.

Lakin söz, varlık sahasına girdiğinde yok olan, devam etmeyen bir arazdır. Bu lafızların kaybolmaması için şekillenmesi, kaydedilmesi gerekir. Malumdur ki herkes duyduğu şeyi ezberleyemez; ezberleyebilen de onu unutmayaacağından emin değildir. Bu nedenle Hz. Peygamber “*İlmi yazı ile kayıt altına alın*” buyurmaktadır. Şu var ki tek seferde ezberlemek ve onu unutmamak peygamberlere ait bir mucizedir. Nitekim Allah, “*Sana okutacağız ve Allah dilemedikçe unutmayacaksınız.*”¹ buyurmaktadır. Durum böyle olunca *kitâbet* sanatına duyulan ihtiyaç daha da artmaktadır. Bizim burada anlatmayı murat ettiğimiz şey de tam olarak budur.

2. Yazının Değeri

Bil ki, *kitâbet* ebedî saadet için gerekli olan ilimleri elde edebilmenin bir vasıtasıdır. Bu sebeptendir ki Allah onu, kendisine minnettarlık duyulması gereken nimetleri sadedinde zikretmektedir: “*O, insana kalemle yazma kabiliyeti vermiş, (böylece) ona bilmediklerini öğretmiştir.*”² Bu ifade, şeref olarak ona yeter. Ki hayatındaki işlerde ona muhtaç olmayan kimse de yoktur. Dahası kâtibin ümmî olana nispeti, gören kimsenin âmâyâ nispeti gibidir. Haliyle iyi yazmayan kimse itibara alınmaz ve onun, insanlar nezdinde bir kıymeti de yoktur.

Hikâye edilir ki Me'mûn (öl. 218/833)³ yakınlarından birini yazı öğrenmeyi terk ettiği için azarlamıştır. O kişi, “Benim için örnek Allah resulüdür” cevabını vermiş ve Me'mûn bu cevaba sinirlenip şöyle karşılık vermiştir: “Özrün kabahatinden büyük! Bilmez misin yazıyı terk etmek Allah resulü için fazilet; başkası için bir eksiklik. Allah'ın şu ayetini hiç duymadın mı!? “*Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.*”⁴ Allah Teâlâ “*Her şeyi yazan çok değerli melekler var*”⁵ kavlinde ise *kitâbet* için yarattığı melekleri değerli (*kerem*) diye vasfetmiştir ki Arapçada güzel ve iyi olan her şey *kerem* diye vasfedilir.”

Yine Allah Teâlâ'nın, şu kavlinde kaleme yemin etmesi de bu sanatın şerefindedir: “*Nûn. Kaleme ve kalemin yazdıklarına andolsun.*”⁶

¹ A'lâ 87/6-7.

² Alak 94/4-5.

³ Ebû Ca'fer (Ebü'l-Abbâs) Abdullâh el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdillâh el-Mansûr el-Abbâsî. Abbâsî halifesi (813-833).

⁴ Ankebût 29/48.

⁵ İnfitar 82/11.

⁶ Kalem 68/1.

Malumdur ki kitâbet, Allah'ın büyük nimetlerinden biridir. Akıl sahibi kimselerin nezdinde de kıymeti yücedir. Ayrıca herkes bilir ki “*Kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde, dosdoğru yazmaktan kaçınmasın.*”⁷ ayetinde yazıyı öğretmenin Allah olduğunun belirtilmesi, bu sanatın kıymetini ortaya koyan çok açık bir delildir. Bunun anlamı, yazı sanatı Allah'ın güzel nimetlerinden biridir. O halde bu nimete sahip olan kimse başkalarının ihtiyacını giderdiği için Allah'a şükretsin!

Bir bilgin şöyle der: “Yazıyı güzel yazman gerek. Çünkü o, elin lisanı; duyguların sesi, aklın elçisi, düşüncenin izidir. Gurbetteki kardeşlerin yoldaşı, uzak mesafelere rağmen konuşma vesilesidir. Sırrın emanetçisidir. Rızkı celp eder ve Allah'ın nimetlerinden biridir.”

Allah, doğruya erİştirendir.

3. Yazının Oluşum Süreci

Bil ki *nefs-i nâtika*, hitap etmek veya cevap vermek gayesiyle bir mana ortaya koymaya azmettiğinde, istediği bu amacı gerçekleştirmek için en uygun anlamı seçer. Sonra düşünme kuvvesinden (*kuvve-i müfekkire*) yardım alır ve neticede bu anlam için, kendisine delalet eden lafızların en uygun olanını seçer ve bunu akla arz eder. Akıl da onu uygun görürse, arzulanan gerçekleşir ve aklın emrinde olan irade gücü (*kuvve-i irâdiyye*) onunla irtibatlı hale gelir. Akıl ona mevcut manayı ister sözle ister yazıyla açığa çıkarmasını emrederse bu durumda eylem üreten kuvve (*kuvve-i fâile*) onunla irtibatlanır. Kuvve-i fâile de sinirlerle/kaslarla kaimdir. Böyle bir durumda el ve parmaklar yazmak için harekete geçer ve onu kâğıda aktarır. İşte bu oluşum, beden ve ruhtan mürekkep bir canlı gibidir. Kelimeler onun bedeni, anlam da ruhudur. Yazı (*hat*) ise onun libasıdır.

Bunlardan sonra bakılır, tüm bunları organize eden (*müdebber*) kuvveler tam anlamıyla aklın emrinde olursa başarılı bir konuşma, fasih bir lafız ve gözün bakmaya, nefsin okumaya ve anlamaya doyamadığı güzel bir yazı ortaya çıkar. Hatta nefis bunu defalarca tekrar eder ve her tekrar ettiğinde de bundan daha fazla lezzet alır. Neticede bunu yazan kimsenin zeki ve meramını güzel ifade eden biri olduğu anlaşılır. Şayet durum bunun aksi olursa anlam zayıf, lafız da ağır olur. İnsan böyle bir yazıyı mütalaa etmekten ve anlamaktan usanır. Bunu yazan kimsenin aklının gevşek, dar görüşlü ve cahil olduğu anlaşılır. Böyle bir durum sebebiyle müminlerin emiri Ali (ra) şöyle demiştir: “Bir kimse benim yanımda konuştuğunda, katımdaki kadri ya artar ya da eksilir.”

Bilginler şöyle derler: Hikmet-i Bârî'nin kelamın dizilişindeki mucizesine bak! Kelam bizatihi varlığı olan bir manadır. Düşünme kuvvesiyle şekillenir. Akıl onu ifade etme kuvvesine (*kuvve-i mu'abbere*) emanet ederse ciğerlerden gelen hava basıncı ile muhtelif sesleri çıkarır. Çıkarılan sesler dinleyenlerin kulağına ulaşırsa bunlar, şekilleri farklı farklı olan uzuvlardan oluşan bedenler gibi vücut bulur. Bu ses ve harflerde var olan mana ruh misalidir. Anlamı olmayan her lafız da kendisinde ruh olmayan ceset gibidir. Şayet bizatihi varlığı olan herhangi bir mananın ifade edebileceğimiz bir lafız yoksa bu, bedeni olmayan ruh gibidir. Bu manayı fasih bir kelimeyle irtibatlandırırsan ona güzel bir görünüm kazandırmış olursun. Güzel bir hatla yazarsan da ona dikkat çeken güzel bir elbise giydirmiş olursun.

⁷ Bakara 2/282.

Bununla birlikte sesler hava basıncı ile oluştuğunda, onu işitenin alabildiği miktarı kalır, gerisi yok olur. İlahi hikmet, insanın üretebilme yeteneğiyle (*kuvve-i sinaiyye*) onun kayıt altına alınmasını gerektirir ki bu da *kitabettir*. Böylece mevcut olan anlamlara delalet eden, onlarla irtibatlı olan, harflerden oluşan şekiller yazılır. Nihayetinde bu harfler zikredildiğinde eşzamanlı olarak akla mevcut anlamlar gelir.

İlimlerin kayıtlı bir şekilde, uçup kaybolmadan baki kalması için bu manalar kâğıt tomarlarına emanet edilir. Böylece gelecektekiler geçmiştekilerden, mevcut olanlar olmayanlardan, sonrakiler öncekilerden istifade ederler. Eğer böyle bir nimet olmasaydı marifet ve ilim yok olur giderdi. Bu, Allah Telâ'lâ'nın kulları hakkındaki büyük nimetlerinden biridir. Bu sebeple Allah onu minnet duyulacak nimetler sadedinde şöyle zikreder: “O, insana kalemle yazma kabiliyeti vermiş, (böylece) ona bilmediklerini öğretmiştir.”⁸

Tüm bunlar, yazı sanatının oluşum keyfiyetinden ve içerdiği hikmetten murat ettiğimiz şeylerdir.

Doğruya ileten Allah'tır.

4. Yazının Faydaları

Şu ana kadar kitabet sanatının faydalarından kısaca söz ettik. Şimdi ise bunların bir kısmını detaylı bir şekilde zikredeceğiz.

1. Bu faydalardan biri şudur: Allah Teâlâ yüce kitabında şöyle buyurmaktadır: “Ey Müminler! Aranızda vadeli alışveriş yapıp borçlandığınızda bu akdi/işlemi yazıyla kayda geçirin.”⁹ Borç, vadeli olduğunda ya miktar ya da vade konusunda problemlerin olma ihtimali yüksektir. Eğer miktar ve süre yazılırsa problem ortadan kalkar.

2. Yine taşınmaz malların kime ait olduğunun ve sonrasında varislerin kimler olacağının tespiti de faydalardan biridir. Bir taşınmaz satın alan kimse, ona sahip olduğunu ve kendisinden sonra varislerinin kimler olacağını gösterir bir belge edinir. Yazılı bir belge edinmez ise haksız kazanç elde edenler o mala göz diker. Özellikle aradan uzun bir zamanın geçmesiyle bu müteceviz kimseler amacına ulaşır.

3. İnsanlar arasındaki anlaşma ve sözleşmelerin muhafazası da faydalardan bir diğeridir. Allah Teâlâ ahde vefa göstermeyi emretmektedir. Eğer bunlar yazıyla tespit edilmezse nisyan ve inkâr söz konusu olur. Yazıyla tespit edilmesi ise nisyan ve inkârı bertaraf eder ve ahde vefayı gerektirir.

4. Sahibinin mallarının ihanetten muhafaza edilmesi. Bir kişi, bekçinin korumasını gerektiren bir mal edinirse, kalem de o malı yazıldığı defterlerde bekçiye vekâleten korur. Şayet kaydedilmezse, malın tamamından az bir miktarın eksilmesi bilinemez, yine hain olandan güvenilir olan kimse ayırt edilemez.

5. Gelir-giderin muhafazası. Asker sayısının fazlalığı ve onların aldıkları bağış miktarının farklı olması, isimlerinin ve durumlarının farklı farklı olması, tüm bunlar kalemle kayıt altına alınmazsa yüksek alan az alanla, hak eden etmeyenle karışır.

6. Bir diğer faydası mektuplardır. Aralarında uzak mesafe olmasına rağmen arkadaşına kendi yanındaki bir durumu haber vermek isteyen kimse ona bir mektup yazar ki amacı

⁸ Alak 94/4-5.

⁹ Bakara 2/282.

hâsıl olsun. Eğer yazı olmasaydı arkadaşına bir elçi göndermesi ya da bizzat kendisinin gitmesi gerekirdi.

7. Uzak ya da yakındaki bir kimseye bir sırrı bildirmek. Kimsenin muttali olmasını istemediği bir şeyi bir başkasına haber vermek isteyen kimse onunla yazışır. Bu durumda yazı olmasaydı üçüncü bir kişiyi aracı kılmak söz konusu olacak ve böylece sır ifşa olacaktı.

8. Unutmama güvencesi. Şüphesiz insanın nisyanı çoktur. Buna vurgu için şair şöyle der: “İnsan diye isimlendirildin; çünkü sen nâsîsin.” İnsan bir şey ezberlediğinde kalıcı olmaz. Bu sebeple Allah resulü (as) şöyle buyurmaktadır: “İlmi yazı ile kayıt altına alın.” Bir şey yazıldığında kaydedilmiş olur. Böylece kalıcı hale gelir ve kişi onun kaçıp gitmeyeceğinden emin olur.

9. Tedris için ilimlerin güvenliği. Şayet yazı olmasaydı öncekilerin ilimleri sonrakilere ulaşmazdı. Özellikle felsefe, mühendislik, Almagest,¹⁰ matematik, astroloji gibi aklın zapt etmede yetersiz kaldığı pek çok ilim. Tüm bunlar kâğıt tomarlarına emanet edilmemiş olsaydı binlerce yıl yok olmadan kalamazdı.

10. Konuşma yeteneğinden mahrum olan ya da konuşmayı reddeden kimse hakkında yazılı belgenin sözlü beyan yerine geçmesi de bu faydalardan biridir. Böyle bir kimse aklına bir şey geldiğinde ya da bir şey söylemek istediğinde bunu yazar ve amaç gerçekleşmiş olur. Bu yazılı evrak konuşma olmadan da sözlü beyan yerine geçer.

11. Bir filozofun zikrettiği şu husus da yazının faydalarından biridir: Şüphesiz yazı, sözlü beyânın yerine geçer, kanunları korur, sinelerde olanı ortaya çıkarır, arzulanan şeylere dikkat çeker, geçmiştekilerin amaçlarını şimdikilere iletir.

Yazının faydaları sayılamayacak kadar çoktur. Fakat biz daha çok, ön plana çıkan ve en fazla ihtiyaç duyulan faydaların sadece bir kısmını aktardık.

Allah doğruya ulaştırandır.

5. Yazı Türleri

Allah'ın yarattığı mucizelerden biri de parmakların lisan yerine geçmesidir. Biri suskundur, diğeri konuşan. Aralarındaki bu ayrılığa rağmen durum böyledir. Şayet söz tabii bir kılavuz ise *hat* da yapay bir kılavuzdur. Yapay olanların tabii olanların yerine kullanıldığı durum çoktur. Söz kalıcı olmadığından, dahası çok hızlı zail olması sebebiyle yazıyla kayda alınır. Akıp giden havanın kalıcı bir şekilde kaydedilmesinden daha ilginç ne olabilir!? Yazıyla kaydedilmemiş olsaydı ancak kulaklara ulaştığı miktarda kalıcı olurdu. Nitekim sözü duyan kimse duyduğunu anlama kuvvesine sevk eder. Aynı şekilde yazıyı gören kimse de gördüğünü anlama kuvvesine taşır.

Bilindiği üzere sözler, çeşitli lügat ve farklı durumlardan oluşur. Yazılarda da çeşitli alfabeler (*aklâm*) ve farklı durumlar söz konusudur. Kelâmın en güzeli ve en fasih olanı Arap lügatidir. Aynı şekilde en güzel ve en açık olan yazı da Arap yazısıdır.

Yazı türlerine gelecek olursak bunlar oldukça fazladır; ancak insanlar arasında kullanılan beş türdür: *Arapça*, *İbranice*, *Süryanice*, *Hindiyye*, *Himyerî*. Şimdi biz Allah'ın yardımıyla bunları zikrederim. Allah başarıya ulaştırandır.

¹⁰ Batamyus'un en tanınmış eseridir. Kitap astronomi eseri olmakla birlikte matematik klasiği olarak bilinir.

5.1. Arapça

Bu konuyla ilgili birkaç alt başlık mevcuttur.

5.1.1. Ortaya Çıkışı

Abdullah b. Abbas'a (ra) Arapça yazısının aslı hakkında soruldu. O da şöyle cevap verdi: "(Bu yazı) Allah resulü (as) gönderilmeden önce de vardı." "Bu şekliyle mi yazılıyordu yoksa farklı mıydı?" denildiğinde "Evet, bu şekliyle" dedi.

Bunun üzerine kendisine "Bu yazı kimlerden alınmıştır?" denildi. O da "Hâris b. Ümeyye'den" cevabını verdi. "Peki, Hâris kimden aldı?", "Abdullah b. Cüd'an'dan" dedi. "Abdullah kimden aldı?" "Enbâr ehlinden aldı" cevabını verdi. "Enbâr'iler kimden aldı?" diye soruldu, o da "Yemen'den çıkıp gelen birinden" dedi. "Bu kişi kimden aldı?" denildi. O da "Hûd'un (as) vahiy kâtibi Cülcâl b. el-Vehm'den" dedi. İşte bu Arap yazısının kaynağıdır.

Arapça yazı, kendisine Kûfî denilen bir üslupta yazılırdı. İnsanlar Vezir Ebi'l-Hasan b. Mukle (öl. 328/940)¹¹ dönemine kadar bunu kullandılar. O, yazıyı Kûfî tarzdan kendi üslûbuna nakletti. Onun metodu güzeldir. İnsanlar, İbnü'l-Bevvâb olarak bilinen Ali b. Hilâl (öl. 413/1022)¹² zamanına kadar bu üslup üzere devam etmişlerdir. İbnü'l-Bevvâb da onun bu tarzını kendi metoduyla birleştirmiştir. Bu son derece güzel ve estetik bir usuldür. Günümüz kâtipleri de bu metot üzeredirler.

Yazının bizzat kendisine gelecek olursak Hz. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. O da kıyamete kadar vuku bulacak olan her şeyi yazmıştır.*"

Allah doğruya erİştirendir.

5.1.2. Harflerin Aslı

Bu sanatı bilenler, tüm bu harflerin aslının düz çizgiden -ki bu dairenin çapı kabul edilir- ve kavisli çizgiden -bu da dairenin bir kısmı kabul edilir- oluştuğunu iddia ederler. Sonra en iyi ve en açık yazıların, en güzel birleşimlerin harflerin ölçülerinin birbirlerine nispetle uyumlu ve yakın bir oranla yazılanlar olduğunu belirtirler.

Derler ki: Maharetli bir yazar ve bilgin bir mühendis iyi bir çizgi çekip, doğru bir yazı yazmak istediğinde harfleri için gerekli olan bir asla ve kendisiyle mukayese edeceği bir prensibe ihtiyaç duyar.

Bu konudaki örnek şu şekilde belirlenir: Dilediği miktarda uzunluğu sahip bir elif çizer. Elifin kalınlığını da uzunluğuna uygun yazar ve harfin alt kısmını üstünden daha ince çizer. Böylece elifin boyunu bir dairenin çapı gibi düşünür. Ardından diğer harfleri de elifin uzunluğuna orantılı olarak yazar. "Be", "te", "se" harflerini elifin uzunluğuna uygun yazar. Ardından "cîm", "hâ" ve "hı" harflerinin her birinin baş kısmını elifin yarı oranında bir uzunlukla yazar, geri kalan kısmını da kavisli olarak, çapı elifin boyu oranında bir dairenin yarısı gibi yazar. "Dâl" ve "zâl" harflerinin her birini kavisli bir şekilde yarım elif boyunda yazar. "Râ" ve "zâ" harfleri de aynı orandadır. "Sîn" ve "şîn" harflerinin dişli kısmı düzeltildiğinde "cîm" harfinin baş kısmı kadar, çanak kısmı da yarım daire gibidir. "Sâd",

¹¹ Ebû Alî Muhammed b. Alî el-Hüseyn (el-Hasen) b. Mukle el-Bağdâdî. Hattatlığı ile ünlü Abbasî veziri.

¹² Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Hilâl el-Kâtib el-Bağdâdî. Aklâm-ı sittenin teşekkülünde İbn Mukle'den sonra en büyük rolü oynayan hattat.

“dâd”, “tâ” ve “zî” harflerinin baş kısımları doğrultulduğunda elifin uzunluğu kadar olur; “sâd” ve “dâd”ın çanak kısmı ile “tâ” ve “zî”nin elifleri de denildiği gibidir. “Ayn” ve “ğayn”ın baş ve kuyruk kısmı “sâd” harfindeki gibidir. “Fe” harfi, baş kısmı yuvarlak yapılmış “be”; “kâf” da başı yuvarlak olarak “sîn” harfinin çanağıdır. “Kef” iki parça olup her biri “be” harfi uzunluğundadır. “Lâm” harfi “elif” ve “be”den oluşur. “Mîm” harfi, başı yuvarlak “râ”; “nûn” yarım daire; “he” halkalı baş, “ye” harfi de “dâl” ve “be”dir. Kâtip mezkûr uyuma dikkat ederse yazısı doğru ve açık olur.

Allah başarıya ulaştırandır.

5.1.3. Harflerin Adedi

Bu dili kuran onu, yirmi sekiz harf üzerine kurmuştur. Matematikçiler 28’in mükemmel sayı olduğunu ifade ederler. Mükemmel sayı zait ve nakıstan daha üstündür. Zira bu nadir görülen, her basamaklı sayıda ancak bir adet bulunan sayıdır. Tek basamaklı sayılardaki 6 sayısı gibi.¹³

Bu sayının özelliklerinden biri hangi şeyde bulunursa o şeyin yarısının diğer yarısına karşıt olmasıdır. Ayn menzilleri gibi ki o da yirmi sekizdir ve daima yarısı yer kürenin üstünde, diğer yarısı yerin altındadır. İnsanın ellerindeki mafsalların, sırt omurgasındaki omurların ve yine kuşların kanadındaki tüylerin de aynı şekilde olduğu ifade edilir.

Ancak harflerin, yarı yarıya karşıtlığı ise birkaç şekildedir:

1. Yirmi sekiz harfin on dördü noktalı, diğer on dördü noktasızdır.

2. Allah Teâlâ sûre başlarında harflerin on dört tanesini zikretmektedir. Bunlar: الله قرين حکم harfleridir. Geri kalan kısmı zikredilmemiştir.

3. Arap dilinde bu harflerin yarısında lâm-ı tarif (el- öneki) idğam edilir. Bunlar: ن، ل، ت، ط، ظ harfleridir. Geri kalan yarısında idğam edilmez.

Bil ki hemze hariç her harfin belli bir şekli mevcuttur. Hemzenin ise tek bir sureti yoktur. Bazen elif, bazen vâv, bazen de yâ’dan oluşan pek çok şekli vardır. Bu durumda üç harfin her biri, hemzeye delalet eden bir şekil kabul edilir. Yazılma şekli konusunda müracaat edilecek yer Mushaf hattıdır. Çünkü Mushaf, sahabe, tabiûn ve selevin, hakkında icmâ ettiği bir umdedir.

5.1.4. Harflerin Tertibi

Harflerin sıralanması iki türlüdür:

a. Genel Tertip: Bunu yapan şekil benzerliğini dikkate alarak harfleri sıralamıştır. Örneğin “ب”, “ت” ve “ث” harflerini görüntü benzerliği sebebiyle peş peşe getirmiştir. Aynı şekilde “ج”, “ح” ve “خ” harfleri de böyledir. Kısaca bütün benzer harfleri yan yana getirmiştir. “Kef”ten “ye”ye kadar birbirine benzemeyen harfleri de sona yerleştirmiştir.

¹³ Mükemmel sayı, sayılar teorisinde, kendisi hariç pozitif tam bölenlerinin toplamı kendisine eşit olan sayıdır. Diğer bir ifadeyle, bir mükemmel sayı, bütün pozitif tam bölenlerinin toplamının yarısına eşittir. Tek basamaklı, iki basamaklı, üç basamaklı.. sayı gruplarında birer adet mükemmel sayı bulunur. 6-28-496-8128 gibi.

b. Halil b. Ahmed'in Tertibi: Halil b. Ahmed (öl. 175/791),¹⁴ sıralamasında harflerin çıkış noktalarını dikkate almıştır. Böylece aynı mahreçte bulunan her harfi bir araya toplamıştır.

Bunlar şu şekildedir: “ع”, “ح”, “ه”, “غ” ve “خ” boğaz (*halkî*) harfleridir. Çünkü başlangıç noktaları boğazdır. “ق” ve “ك” küçük dil (*lehvî*) harfleridir. Zira onların ilk noktası da küçük dildir. “ج”, “ش”, “ي” ve “ض” da ağız ortası (*şecrî*) harfleridir. Çünkü bu harflerin başlangıç noktası dil ortasıdır. Bu da ağız içindeki geniş kısımdır. “ص”, “ز” ve “س” dil önü (*eseli*) harfleridir. Çünkü başlangıç noktası dilin ön kısmıdır. “ط”, “ت” ve “د” ön damak (*nut'î*) harfleridir. Bu harfler de üst ön damaktan çıkar. “ظ”, “ذ” ve “ث” diş eti (*lisevî*) harfleridir. Çünkü havanın sıkışıp değdiği ilk nokta diş etidir. “ر”, “ل” ve “ن” dil ucu (*zelkî*) harfleridir. Çünkü bu harflerin çıkış noktası dilin ucudur. “و”, “ف”, “ب” ve [م] de dudak (*şefevî*) harfleridir,¹⁵ çünkü bunlar dudaktan çıkar. İşte bu, Halil b. Ahmed'in boğazla başlayıp dudakla bitirdiği mahreçlerdeki harf sıralamasıdır.

Onun bu sıralamasını ezberlemek istersen, aşağıdaki iki beyti kolaylık olsun diye ezberleyebilirsin:

على حيث هم خذ غير قرية كاتم *** شرود جوى ضاد صدى سار زاويا
طوى دار تيم ظاهرا ذا ثلاثة *** لفيقا نأى فى بيت مروان أويا
Beyitlerdeki her bir kelimenin ilk harfi, Halil b. Ahmed'in tertibidir.¹⁶

5.1.5. Kâtiplerin İttifak Noktaları

1. Harflerin bazıları birbirine bitişik yazılır. Bir kısmı da bitişik yazılmaz. *Elif, dâl, zâl, râ, zâ, vâv* gibi harfler kelime sonunda geldiğinde öncesine bitişir, kelimenin başında olduklarında münferit yazılır, ortada geldiğinde ise kendilerinden sonraki harften ayrılır, bir şeyle bitişmezler.

2. Bazı isimlerden *elif* harfinin hazfedilmesi. *Hâris* (حرث), *Sâlih* (صلح), *Mâlik* (ملك), *Hâlid* (خلد) isimlerinde yaptıkları gibi. Aynı şekilde *Süfyân* (سفين), *Mervân* (مرون), *'Usmân* (عثمن), *Süleymân* (سليم), *selâse* (ثلاثة), *semâniye* (ثمانية), *İbrâhîm* (ابراهيم), *İsmâil* (إسماعيل), *İshâk* (إسحق), *es-salâh* (الصلوة), *ez-zekâh* (الزكاة), *el-heyâh* (الحيوة), *el-melâike* (الملئكة), *es-semâvât* (السموات) ve *el-kıyâmeh* (القيامة) kelimelerinde olduğu gibi.

3. Telaffuzdan ve yazıdan hazfedilenler. *Bismillâh* (بسم الله) ifadesindeki (*بسم* kelimesinde) *elif* hazfi gibi. Ancak bu, başlangıç ifadesi olduğunda geçerlidir. Eğer kelamın ortasında olursa, telaffuzdan düşse de oradaki *elif* yazarlar. ﴿أقرأ باسم ربك﴾ kavlinde olduğu gibi.

Aynı şekilde *vasıl hemzesi istifham hemzesiyle* yan yana geldiğinde (*elif hem yazıdan hem telaffuzdan*) düşer.

Allah'ın ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ﴾ sözünde olduğu gibi. Yine ﴿وَيَذَعُ الْإِنْسَانَ﴾ ve ﴿سَتَذَعُ﴾ ayetlerinde olduğu gibi kelimenin son harfi (*illetli*) olarak geldiğinde de durum aynı şekildedir.

4. Telaffuzda olmayıp da yazıda var olanlar. *ظلموا* ve *يظلموا* ifadelerindeki çoğul *vâv*'ından sonra yazılan *elif* gibi. Bu durum, çoğul *vâvı* ile - *يسمو* ve *يعيدو* ifadelerindeki gibi- kelimenin

¹⁴ Ebü Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî). Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimi.

¹⁵ Dudak harfleri arasında “mîm” harfi de bulunmaktadır. Muhtemelen elimizdeki nüshalarda bu harf sehven zikredilmemiştir.

¹⁶ Beyitte “râ” harfi ihmal edilmiştir. “Lâm” harfinden hemen önce olmalıydı.

kök harflerinden (*lâmü'l-fi'l*) olan vâvin arasındaki farkın bilinmesi içindir. Aynı şekilde *عمرو* (*Amr*) kelimesinin *ref* ve *cer* hallerinde de böyledir. Çünkü bu vâv onunla *عمر* ('*Umer*) kelimesi arasındaki farkı ortaya koyar. Ancak *nasb* halinde vâv harfine ihtiyaç duyulmaz; zira bu durumda tenvin alameti yeterlidir, o da *elif* tir.

5. Yazıda olmayıp telaffuzda var olanlar. Tenvinlerin tamamı böyledir. *Nûn* harfi yazıda değil, telaffuzda açığa çıkar. Örnek zikretmeye ihtiyaç yoktur.

6. Telaffuzda farklı olup yazıda farklı bir şekilde gösterilenler. Şu ayetlerde ve benzerlerinde olduğu gibi:

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى﴾
 ﴿تَذَكَّرَ لِمَنْ يَخْشَى تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَى الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾
 ﴿وَالْأَرْضِ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا﴾
 ﴿وَالضُّحَى وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى﴾

Aynı şekilde *mansub* bir şekilde tenvin alan şu ayetlerde olduğu gibi:

﴿فَالصَّبْرُ صَبْرًا جَمِيلًا﴾, ﴿ثَوْرًا مُّبِينًا﴾

Aynı zamanda *Mûsâ* (موسى), *İsâ* (عيسى), *Yahyâ* (يحيى) kelimeleri de bu şekildedir.

Kâtipler, isim ve fiil arasındaki farkı belli etmek gayesiyle *yahyâ* kelimesini, isim olduğunda *yâ* ile (يحيى), fiil olduğunda ise *elif* ile (يحييا) yazmışlardır.

7. Kendisine bir zamir bitiştiğinde bir harfle, birleşmediğinde ise farklı bir harfle yazılanlar. *أولى* (*ûlâ*) ve *أخرى* (*uhrâ*) kelimelerinde olduğu gibi. Bu kelimeler münferit yazıldığında *yâ* ile; bir zamire muzaf olduğunda ise *elif* ile yazılır: *أخراه* ve *أولاه*.

إحدى (*ihdâ*) kelimesi de böyledir. *رأيت كِلَيْهِمَا* (ikisini gördüm) ifadesinden farklı olarak *إحداه* (*ihdâhu*) kelimesini *إحديه* şeklinde (*ye* harfiyle) yazan hata etmiş olur.

8. Kâtibin yazıp yazmama konusunda muhayyer olduğu durumlar. Allah Teâlâ'nın şu ayetlerinde olduğu gibi:

﴿وَمَالَهُمْ مِنْ وَالٍ﴾, ﴿وَمَالَهُمْ مِنْ وَاقٍ﴾, ﴿وَأَيَّايَ قَارَ هَبُون﴾
 ﴿كَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرٍ﴾, ﴿وَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِي﴾
 ﴿بِقِضِّ الْحَقِّ﴾, ﴿بِیَوْمِ يَأْتُ﴾, ﴿أَنَا وَمَنْ آتَبَعَن﴾

Bu yazım şekilleri, tümevarımdan hareketle, kâtiplerin ittifak ettiği hususlar olarak bilinir. Bu tercihlerin, kâtiplere ait bir gelenek olmaktan başka gerekçesi de yoktur. Dolayısıyla kim buna muhalefet ederse, mevcut geleneğe karşı çıkmış olur ki böyle bir geleneğe karşı gelmek çirkin bir davranış olarak yeterlidir.

Bil ki *ibn* (ابن) kelimesi sıfat olarak kullanıldığında hemzesini hafzederler ve *زيد بن عمرو* (*Zeyd b. Amr*) şeklinde yazarlar. Eğer *ibn* kelimesi satır başına gelirse hemze aynen kalır ve *ابن عمرو* (*İbn Amr*) şeklinde yazarlar. *İbn* kelimesi cümlede haber olarak gelirse hemzenin mutlaka yazılması gerekir. Bu durumda *زيد ابن عمرو* (*Zeydun ibnu Amr/ Zeyd, Amr'in oğludur*) yazılır. Şu ayette olduğu gibi: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزْرِيْرُ ابْنُ اللَّهِ﴾ (*Yahudiler, Üzeyr Allah'ın oğludur, dediler.*) Bu ayeti ﴿عَزْرِيْرُ بْنُ اللَّهِ﴾ (*Uzeyru'bnullâhi*) şeklinde kıraat edenler *ibn* kelimesini sıfat yapar ve hemzeyi yazmazlar.

Kâtibin bir kelimenin yarısını bir satıra diğerini de öteki satıra yazması hoş olmayan bir şeydir. Böyle bir durum kâtibin cehaletini ortaya koyar.

Allah başarıya ulaştırandır.

5.2. İbranice

Tevrat İbrani alfabesiyle (*kalem*) yazıldı. Ortaya nasıl çıktığı ve kendisinde var olan cari kuralların nasıl var olduğu bilinmeyecek kadar kadim bir alfabedir. Yahudilere özgü bir

alfabe olup, İbraniceyi onunla yazarlar. Kendileri dışında da ona ciddi manada ihtiyaç duyan yoktur. Ancak bir ihtiyaç durumunda kâtibin, harfler hakkında bilgi sahibi olmasına olanak sağlamak için tekil bir şekilde onları aşağıda gösterdim. Bu harfler şunlardır:

Yazma Eserde	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
İbrani Alfabeti ¹⁷	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
UNICODE	05D0	05D1	05D2	05D3	05D4	05D5	05D6	05D7	05D8	05D9	05DA	05DB	05DC	05DD
Arapça Karşılığı	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ

Yazma Eserde	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
İbrani Alfabeti	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
UNICODE	05E1	05E2	05E3	05E4	05E5	05E6	05E7	05E8	05E9	05EA	05EB	05EC	05ED	05EE
Arapça Karşılığı	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ

Bunlar İbranice'nin alfabetik harfleridir. Bu alfabeyle yazmak isteyen kimse dilediği şeyi yazar.

Allah doğruya eriştirendir.

5.3. Süryanice

İncil bu alfabeyle yazılmıştır. Hıristiyanlar kendi aralarında ona itibar ederler. Kendileri dışındakilerin de ona ihtiyacı yoktur. Ancak bir ihtiyaç durumunda kâtibin çıkarım yapmasına olanak sağlamak için tekil bir şekilde harfleri gösterdim.

Bu harfler şunlardır:

Yazma Eserde	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
Süryani Alfabeti ¹⁸	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
UNICODE	0710	0712	0713	0715	0717	0718	0719	071A	071B	071D	071F	0720	0721	0722
Arapça Karşılığı	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
Yazma Eserde	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
Süryani Alfabeti	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
UNICODE	0723	0724	0725	0726	0728	0729	072A	072B	072C	071A	0715	072C	072C	0715
Arapça Karşılığı	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ

Bunlar Süryani yazısının harfleridir. Onların dilinde “dâd”, “zî” ve “ğayn” harfleri bulunmaz. Bu sebeple zikredilmemiştir.

5.4. Hindiyye

Bu yazı türünün öğrenilmesine duyulan ihtiyaç diğerlerine duyulandan daha önemsiz değildir. Çünkü tarih tespiti ve tahtta kalma sürelerinin hesaplanması bu alfabe ile yapılmaktadır. Öğrenilmesi kolaydır. Bu sebeple müfret/tekil harflerini bilen kimse amacına ulaşmış olur.

¹⁷ ISO 15924, Hebr (125), Hebrew.

¹⁸ ISO 15924, Syrc (135), Syriac.

Harfler şu şekildedir:

٥٠	٤٠	٣٠	٢٠	١٠	٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢	١
ن	م	ل	ك	ي	ط	ح	ز	و	ه	د	ج	ب	ا
١٠٠٠	٩٠٠	٨٠٠	٧٠٠	٦٠٠	٥٠٠	٤٠٠	٣٠٠	٢٠٠	١٠٠	٩٠	٨٠	٧٠	٦٠
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت	ش	ر	ق	ص	ف	ع	س

Bunlar Ebced (*Ebcûd*) harflerine göre tertip edilmiş Hindî alfabenin müfred harfleridir. Allah başarıya ulaştırandır.

5.5. Himyerî

Çok eski dönemlerden itibaren kullanıldığını iddia ederler. Belki ihtiyaç hâsıl olur diye harflerini aşağıda gösterdim.¹⁹

Yazma Eserde ²⁰	𐩦	𐩧	𐩨	𐩩	𐩪	𐩫	𐩬	𐩭	𐩮	𐩯	𐩰	𐩱	𐩲	𐩳
Himyerî Alfabeti ²¹	𐩦	𐩧	𐩨	𐩩	𐩪	𐩫	𐩬	𐩭	𐩮	𐩯	𐩰	𐩱	𐩲	𐩳
UNICODE	10A60	10A7B	10A68	10A71	10A6B	10A66	10A65	10A67	10A62	10A78	10A74	10A73	10A75	10A64
Arapça Karşılığı	ه	ث	ب	ا	ك	ش	و	ر	ح	ز	ج	ض	د	ق
Yazma Eserde	𐩬	𐩭	𐩮	𐩯	𐩰	𐩱	𐩲	𐩳	𐩴	𐩵	𐩶	𐩷	𐩸	𐩹
Himyerî Alfabeti	𐩬	𐩭	𐩮	𐩯	𐩰	𐩱	𐩲	𐩳	𐩴	𐩵	𐩶	𐩷	𐩸	𐩹
UNICODE	10A7C	10A70	10A7A	10A61	10A72	10A6C	10A6E	10A76	10A69	10A77	10A6D	10A6A	10A79	10A63
Arapça Karşılığı	ظ	ف	لا(ي)	ل	ع	ن	ص	غ	ت	ط	خ	س	ذ	م

Bunlar şu beyitteki harf sıralamasına göre düzenlenmiş Himyerî alfabesinin tekil harfleridir:

قد ضج زحر وشكا بثه *** مذ سخطت غصن على لافظ

Yukarıdakiler dışında kâtiplerce kullanılan bir alfabe yoktur.

(Şifreli görüşmeler için) uydurulmuş alfabeler ise sayılamayacak kadar çoktur. Herhangi bir şey hususunda başkasıyla yazışma yaparak anlaşmayı dileyen ve fakat kendilerinden başkasının da buna vakıf olmasını istemeyen her kimse bunlardan birini kullanabilir.

Örneğin noktasız harflerden bazısının diğerinin yerine kullanılması. Şu şekilde:

کم، حط، له، در، سع، صلا، مو

Bu durumda kişi, “*kef*” harfi yerine “*mim*”, “*ha*” harfi yerine “*ta*” yazar. Aynı şekilde tersi de mümkündür.

Yine noktalı harflerin birbiri yerine kullanılması da söz konusudur. Bunlar:

ني، فق، ضط، شز، خذ، ثج، بت

(“*Nûn*” yerine “*ye*”, “*fe*” yerine “*kâf*” yazılır.)

¹⁹ Antik Güney Arap alfabesi olan bu alfabe “Müsned harfler” de denilmektedir.

²⁰ Yazma eserde verilen Himyerî alfabeti ile günümüzde standart haline getirilen “Müsned” olarak da isimlendirilen Himyerî alfabeti arasında ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir.

²¹ ISO 15924, Sarb (105), Old South Arabian (Himyarite).

Benzer şekilde dileyen kimse pek çok şifreli model üretebilir. Metodunu bildikten sonra oldukça kolaydır.

Allah, muvaffak kılandır.

6. Kitabet Yolları ve Araç-Gereçleri

6.1. Kitabet Yolları

Bil ki kitabet diğer sanatlarda gibi bir üstadın yol göstermesine ihtiyaç duyar. Bir hoca bulamaz ise kişi bir müddet herhangi bir üstadın stili üzere yazar. Bu durumda kabiliyeti oranında yazısını düzeltir. Çünkü Allah Teâlâ parmaklarda bir kabiliyet yaratmıştır; ancak insanlar bu kabiliyet konusunda farklı farklıdır. İnsanların bir kısmının yazısında bir estetik, güzellik, gözün bakmaya doyamadığı bir tatlılık görürsün; fakat diğer bazısında ise bunu bulamazsın. Şüphesiz bu, Allah'ın başkalarına değil de o kimsenin parmaklarına has kıldığı bir hediyesidir. Bazı beyinleri fazla zekâ ve akılla donatması gibi. Nitekim satranç oyuncularında da üst düzey oynayan kimseler görürsün. Öyle ki bu oyuncu çok iyi bir rok hamlesi yapar ve rakibi ondan daha bilgili ve zeki olsa da karşılık veremez. İşte bu, Allah Teâlâ'nın, rakip oyuncuda olmayan ve fakat o kişinin düşünme kuvvesinde yarattığı yetenek sebebiyledir.

İbrahim b. Cebele, Abdülhamid el-Kâtib'in (öl. 132/750)²² kendisini ziyaret ettiğini anlatır: “Beni kötü bir yazı yazarken gördü ve şöyle dedi: Yazımı güzelleştirmek ister misin? Ben de tabi ki, dedim. Şöyle dedi: Kalemin kesliğini uzat (kalemini yontarken ucunu uzun yap), ucunu keskinleştir ve sağa doğru kes. Ben de bu şekilde yaptım ve yazım güzelleşti.”

Aynı şekilde bir kişi Kâtib İbn Ebî Tâhir'e (öl. 280/893)²³ yazısının kötü olduğundan dolayı şikâyette bulundu. İbn Ebî Tâhir ona şöyle dedi: “Hokkana pamuklu bez parçası kat, kaleminin kesik kısmını uzat, satırlar arasını geniş tut, harfler arasını da yakın.” O kişi bunu uyguladı ve yazısı düzeldi. “Hokkana pamuklu bez kat” demesinin sebebi, o toplumun pamuksuz sade mürekkeple yazmasından dolayıdır. Mürekkep rakiktir ve pamuklu bez katılmış mürekkebin aksine kâtibin istediği gibi akmaz. Oysa pamuklu mürekkep kıvamlıdır ve kâtibin istediği şekilde akar.

Allah doğruya ulaştırandır.

6.2. Yazı Araç Gereçleri

Güzel yazı yazmak isteyen kimse yazı araç gereçlerini iyileştirmesi gerekir: İyi bir kalem, keskin bir bıçak, parlak siyah bir mürekkep, temiz bir kâğıt.

Bazı kâtiplere şöyle sorulur: “Hangi öğrencin daha güzel yazar?” O da: “Bıçağı en keskin olan!” diye cevap verir.

Mürekkep ve kâğıt yazının maddesi mesabesindedir. Malzemenin iyi olmasıyla yazının güzelleştiği bilinen bir husustur. Bir zanaatkar aynı şekil ve modelde bir altın ve bir de gümüş yüzük yaptığında, üreticinin ve modelin aynı olmasına rağmen altın yüzüğün gümüşten daha güzel bir görüntüsünün olduğu görülmez mi!? Aynı şekilde bir kâtip basit bir mürekkep ve kalemle kalitesiz bir kâğıda yazdığı gibi malzemelerle yazılmış yazısı gibi

²² Ebû Gâlib Abdülhamîd b. Yahyâ b. Sa'd el-Kâtib. Arap risâle üslûbunun kurucusu.

²³ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî. Tarihçi, edip ve şair.

almaz. İyi mürekkep siyah, parlak ve kâğıda iyi yapışabilecek kıvamda olan, rutubet değdiğinde de yazısı bozulmayan mürekkeptir.

6.2.1. Mürekkep Yapımı

Yeşil meşe mazısı²⁴ alınır ve kırılarak parçalanır. Üzerine beş katı kadar su ilave edilir. Bakır bir tencereye alınır ve suyun yarısı buharlaşınca kadar hafif bir ateşe konulur. Ardından sıkı dokunmuş bir bez parçasıyla süzülür. Süzölmüş bu meşe mazısı suyunun her bir rıtlı (416 gr.) için beş istar (4.5 miskal) olacak şekilde Arap zamkı²⁵ ilave edilir. Yarım okka da şap ilave edilir. Bu mürekkep çok kaliteli olur. İçine bir miktar nişadır²⁶ katılırsa hiçbir zaman küflenmez ve bozulmaz. Bir miktar da tuz ilave edilirse çok soğuk memleketlerde donmaz.

Resim: Meşe mazısı (Galla Quercina)

²⁴ Meşe mazısı (Galla Quercina) 1,5-2 cm. çapında küremsi şekilli çoğunlukla kısa saplı, çıplak ve üzeri gayri muntazam pürüzlüdür. Mazılar çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Mazılar % 60-70 arasında gallik tanen, % 2-4 gallik asit, ellagik asit, nişasta, şeker ve kalsiyum oksalat içerir. Gallik asidin esterleri de ilaç sanayiinde geniş kullanım alanı bulur. Kimya sanayiinde tannik asit elde edilmesinde önemli bir ham maddedir. %60-70 oranında sepi maddesi içerdiğinden boya mürekkep, çivit imalinde fiksator olarak kullanıldığı gibi kıymetli bir madde olmasından ötürü sumak yaprakları ile sepilene derilere toz haline getirilen mazıların serpilmesi suretiyle derilerin ikinci kez sepilmesinde kullanılır. Orman Genel Müdürlüğü (OGM), “Mazi Meşesi” (Erişim 1 Ağustos 2023).

²⁵ Suda çözünen ve aynı zamanda yenilebilir olan Arap zamkı çok uzunca bir süredir dünya pazarlarında ticari bir mal olarak yer almaktadır. Mısır'da firavunlar döneminde mürekkep yapımında büyük ölçüde kullanılmıştır. Günümüzde Arap zamkı, geleneksel taş baskıda önemli bir bileşendir ve baskıda, boya üretiminde, tutkaldaki, kozmetikte ve mürekkeplerde ve çeşitli endüstriyel uygulamalarda da kullanılır. Wikipedi Özgür Ansiklopedi (Wikipedi), “Arap Zamkı”, (Erişim 1 Ağustos 2023).

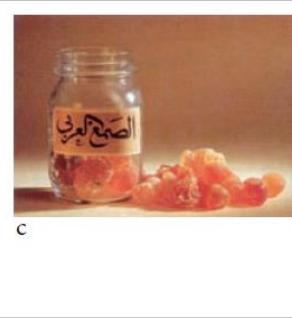
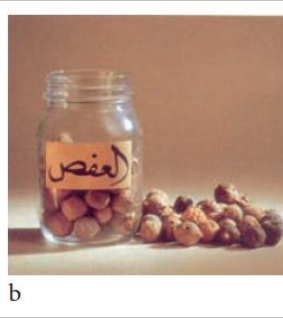
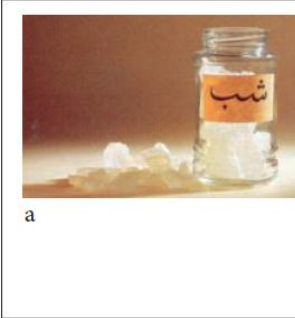
²⁶ Nişadır genellikle amonyum klorürün halk arasında bilinen adıdır. Nişadır yapı itibarı ile kristal yapılı bir çeşit tuzdur. Nişadır tuzunun çeşitli kullanım alanları bulunmaktadır. Örneğin nişadır çok az da olsa azotlu gübre içerisinde kullanılır, piyasalarda bulunan özellikle kuru pillerin yapımında kullanılmakta, tekstil alanlarında, çeşitli kimya laboratuvarlarında, deri sanayiinde kullanılmaktadır. Ayrıca nişadır lehim işlerinde, boyacılık sektörünün de ve kimyasalların analizinde de kullanılmaktadır. Nedirkibu, “Nişadır Nedir?” (Erişim 1 Ağustos 2023).

Resim: Şap

Resim: Arap Zamkı

Resim: a. Şap b. Meşe Mazısı c. Arap Zamkı

Yolculuk İçin Kuru Mürekkep

Meşe mazısı sürme kıvamına gelinceye kadar iyice parçalanıp un ufak haline getirilir. Aynı miktarda Arap zamkı ve yarısı oranında da şap aynı şekilde toz haline getirilir. Tüm bunlar sürme kıvamına gelinceye kadar ezilir. Ardından yumurta akı ilave edilerek macun yapılır. Bu macundan fındık büyüklüğünde parçalar alınır ve içine hava ve toz almayan ağzı kapalı bir kaba konulur. Bu şekilde uzun bir süre bekletilir. Onunla yazı yazmak istediğinde suda eritir ve kullanırsın.

Mushaf Mürekkebi

Meşe mazısı nohut büyüklüğünde ufalanır ve üzerine on katı miktarda su ilave edilir. Altına hafif ateş yakılarak, suyun yarısı buharlaşmaya kadar ateşte bekletilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi içine Arap zamkı ve şap ilave edilir. Öğütülmüş denizköpüğü taşından da katılır. Bu onu (kıvamlı) tutar ve siyahlaştırır. Kâtip mürekkepten aldığımda kalemde damlamaz. Şayet bu taş, öğütülüp mazı meşesi suyuna katılırsa ona yapışır ve küflenmez.

Nişasta Mürekkebi

Buğday nişastası alınır ve bir tencereye konulur. Kavruluncaya kadar hafif ateşte bırakılır. Sonra yanıp küle dönüşüncüye kadar yalın ateşe maruz bırakılır. Ardından toz haline gelinceye kadar ezilir ve üzerine meşe mazısı suyu ilave edilir. Akışkanlığı gidene kadar tekrar ateşe konulur. Daha sonra kalanın tamamını içine alacak miktarda şap suyu karıştırılır. Bu mürekkep kaliteli olur.

(İs) Mürekkep Yapımı

On dirhem miktarında keten yağı kurumu alınır ve bir tencereye konulur. Yağlı hali gidinceye kadar ateşte pişirilir. Ardından bir dibeğe alınır ve üzerine Arap zımkı suyu azar azar dökülerek onunla çözülür. Sonra üzerine, zikretmiş olduğumuz oranda meşe mazısı ve şap suyu ilave edilir. Sulu hali gidinceye kadar bir müddet güneşte bırakılır ve daha sonra kaldırılır. Bu iyi bir mürekkep türüdür.

Kaliteli Bir Mürekkep

On dirhem kurum, yüz dirhem bal, yüz dirhem Arap zımkı, inek safrası, on dirhem meşe mazısı ve bir dirhem de şap alınır. Meşe mazısı öğütülür ve bir gece suda bekletilir. İçine şap ilave edilir. Ardından zımk ve balla karıştırılır. Bu karışımın sulu hali gidinceye kadar ateşe konulur. Kurumun yağı alındıktan sonra zımk suyuyla çözülür ve geri kalan malzemelerle karıştırılır. Bundan yuvarlak parçalar alınarak kurutulur ve gerektiğinde kullanılır. Bu son derece güzel bir mürekkeptir.

Nakış Kalemî Mürekkebi

Asma kabak yakılır ve külü alınarak iyice ezilip toz haline getirilir. Pişmiş erak ağacı meyvesi şerbeti ve yumurta sarısı ile karıştırılır. Ardından bu karışım kuruyuncaya kadar gölgede bırakılır. Sonra her men (iki rıtl) miktarı için on dirhem Arap zımkı ilave edilir. Meşe mazısı suyuyla sulandırılır ve kullanılır. Bu mürekkep kaliteli olur.

Mısrî Mürekkep

Erak ağacı meyvesi alınır ve ince bir şekilde öğütülür. Her bir men (iki rıtl) için on dirhem Arap zımkı, aynı miktarda meşe mazısı ve beş dirhem de yanmış kâğıt külü ilave edilir. Bunların tamamı bir havan içerisinde konulur ve yumurta sarısı ile karıştırılır. Tabletler halinde ufak parçalar haline getirilir ve gerektiğinde kullanılır. İyi bir mürekkeptir.

Çin Mürekkebi

Asma kabak kül haline getirilir. Yoğrulacak miktarda kâğıdın katıldığı pişmiş nişasta ile bu kül ezilir. Ardından içinde Arap zımkı çözülmüş su ile karıştırılır. Suyun üçte biri buharlaşınca kadar kurumaya bırakılır. Sonra süt ilave edilip karıştırılır. Arap zımkının suyu ile sıvılaştırılıp inceltilir. Nihayetinde parlak, siyah, kaliteli bir mürekkep ortaya çıkar.

Altın Renkli Mürekkep

Bir ölçek çözülmüş talk, iki ölçek kırmızı bal, bir ölçek de kalkant yani kırmızı şap alınır. Tamamı kapalı bir torbaya konulur ve elle dövülür. Ardından bir kaba konularak imbikle damıtılır. Sonra damıtılan sıvı bir cam şişeye alınır ve yirmi gün güneşte bekletilir. Günler geçtikçe renkten renge girer. Ancak kırmızı altın rengini alıncaya kadar sabret. (Bu rengi aldığı anda) onunla yaz. Bu iyi bir mürekkeptir.

Zincifre Mürekkebi

Zincifre (Cinnibar) taşı alınır ve yedi gün şarap sirkesinde bekletilir. Bu işlemin ardından çözülmüş Arap zımkı ile karıştırılır. Sazan balığı safrası ilave edilir. Onunla yazın ve altın sarısı bir rengi olacaktır.

6.2.2. Renkli Mürekkep Yapımı

Altın Renkli: Altın sarısı bir renklendirici yapmak istersen bir miktar sarı arsenik, hayvan safrasıyla karıştırılarak ezilir ve onunla yazılır. Ardından yazı hematit taşı (kantaşı) ile parlatılır. Neticede altın rengi açığa çıkar.

Gümüş Renkli: Cıva toprağı alınır ve içine balık tutkalı katılır. Onunla yazılır ve kuruyuncaya kadar bırakılır. Ardından oniks taşı ile cilalanır. Böylece gümüş rengi açığa çıkacaktır.

Yakut Renkli: Bir miktar öğütülmüş cinnibar alır, onu tuzlu su ile yıkarsın ve kurumaya bırakırsın. Sudan tamamen arındırdıktan sonra ona, saf berrak Arap zamkı ilave eder ve rengini alana kadar parmağınla karıştırırsın. O karışımı bir hokkaya aktarır ardından içine temiz ipek parçası koyarsın. Hokkayı bir miktar salla ve ardından onunla yaz. Mürekkep yakut renginde açığa çıkar.

Zümrüt Renkli Mürekkep: Bir miktar küf eski sirke ile iyice ezilir ve kurutulur. Ardından her on dirhem için bir dirhem safran ilave edilir. Sirke ve Arap zamkı ile çözülerek karıştırılır. Böylece o mürekkeple yazarsan zümrüt rengini alır.

Zinober Mürekkebi: Zinober taşı tüm sertliğine rağmen un ufak edilinceye kadar ezilir. Ardından nar ya da sirke suyuyla birkaç defa yıkanır. Yıkama şekli ise ya sirke ya da nar suyu ile iyice karıştırılarak, içinde tamamen mezcedilerek ezilmesidir. Sonra kurumaya bırakılır ve akışkanlık gider. Ardından tekrar yeniden sirke ya da nar suyu üzerine dökülür. Bu işlem üç defa tekrar edilir. En sonunda kurutularak telvesi ayrılır ve tozdan muhafaza edilir. Arap zamkı ile kuvvetlendirilir. Ondan bir miktar mürekkep alıp yazdığınızda son derece güzel kalır.

6.2.3. Madenler ile Yazı

(Altın): Altınla yazı yazmak istediğinde elli dirhem siyah kurşunu eritip onu bir kap suya elli defa, bu su kurşun kokusunu alana kadar dök. Ardından dilediğin miktarda saf altını al, erit ve bu su içerisine beş defa dök. Neticede altın yumuşar ve onu öğütmek mümkün hale gelir. Bu altını cam ya da beyaz bakır bir havanda iyice ezin ve ona Arap zamkı ilave edin. Zamkı iyice emdikten sonra onunla yazabilirsin. Onunla yazı yazıldıktan sonra kuruyuncaya kadar bırakılır. Ardından oniks taşı ile parlatın ve neticede güzelliğinin doruk noktasına çıkacaktır.

Gümüş: Gümüşle yazı yazmak istediğinde bir potayı alın ve içinde birkaç kez kalay eritin. Ardından potayı temizleyip, altın için söylediğimiz gibi, birkaç kez gümüşü onda eritin (ve kalaylı suya dökün). Bu işlem gümüşü sertleştirir ve ufalanmasını sağlar. Çünkü tıpkı siyah kurşunun altının düşmanı olması gibi beyaz kurşun (kalay) da gümüşün düşmanıdır. Altın işlemi için söylediğimizi gümüş için de yap ve onunla yaz.

Altın: Altınla yazı yazmak istediğinde tezhip uzmanlarının kullandığı altın varaklardan al, onu saf bal ile karıştır. Bu karışımın büyük bir kısmını bir Çin kâsesinde (porselen) ya da bir cam kâsede, içinde altın zerrelere görülemeyecek şekilde çözülünceye kadar beklet. Sonra üzerine biraz su dök, elle karıştır ve dibe çökene kadar bırak. Ardından çökeltinin üstündeki su dökülür ve geri kalan kısım yeterli miktarda çözünmüş Arap zamkı ile karıştırılır. İster onun suyuyla yazılır ister ondan bir renklendirici mürekkep elde edilir. Onunla yazılır ve kurumaya bırakılır. Sonra oniks taşı ile perdahlanır. Neticede yazı güzellik ve parlaklık bakımından güneş gibi parıldayacak hale gelir.

6.2.4. Yedi Metalin İşlenmesi

Yedi metalden²⁷ biriyle yazmak istiyorsan, yazmak istediğin herhangi bir metalden bir parça al, kâsedeki su bu maddenin rengine dönüşüncüye kadar onu bileme taşına suyla sür. İstedığın miktarı elde ettikten sonra suda çökmesi için bırak ve suyunu boşalt. Ardından kurumaya bırak. Kurduğunda çözülmüş Arap zamkı ilave edip onunla yaz. Bu formül iyidir.

Yedi Metalle Yazma Konusunda Bir Başka Formül: Bu metallerden biriyle yazmak istediğin zaman laciverttaşı (lapis lazuli) alın, öğütün ve balık tutkalı suyuyla karıştırın. Onunla dilediğiniz şeyi yazın ve kurumaya bırakın. Ardından yazmak istediğin metalden yapılmış bir mil alıp kurumuş yazının üzerinden birkaç kez bu mil ile yazın. O zaman metalin rengi en güzel şekliyle yazı üzerinde belirecektir.

6.2.5. Görünmez Mürekkep Üretimi

Yazdığın şeyi yazıştığın kişi dışında hiç kimsenin bilmesini istemiyorsan aşağıda zikredeceğim yollardan biriyle yazmalısın.

Hikâye edilir ki İsmâîlîler, Kazvin'in sahibi Alpargu döneminde Kûhâ kenti civarında yaşayan bir kişiye mektup yazmış, gönderdikleri ulak yakalanmış ve mektup elinden alınmıştır. Mektubu açtıklarında yazısız temiz bir sayfa görünce, mektup yazısız olmaz diye bunda bir hile olduğunu anlamışlar. Bunun üzerine dönemin âlimi Ebû Muhammed en-Neccâr el-Kazvînî'ye danışmışlar. O da kâğıdı ateşe doğru tutmalarını söylemiştir. Ateşin ışığı kâğıda vurduğunda Kûhâ kentindeki bir kişiye Rey'deki işlerle ilgili ve ondan deve ve güvercin istediklerine dair mektup belirmiştir. Bunun üzerine Emir şöyle demiş: "Problem henüz çözülmüş değil! Kûhâ'da deve ve güvercin ne arasın?!" Cevaben: "Develer ile yay, güvercinler ile de okları kastediyorlar." demiş. "Bunu nereden çıkarıyorsun?" dediklerinde o da şu cevabı vermiştir: "Şairin deveyi anlattığı şu ifadelerini duymadınız mı?

- Gözü dar, bakışı yay gibi kavisli bir deve...²⁸

Okların vasfedildiği bir diğer şiir de şu şekildedir:

-Oku attığında kuşun ölümü için atarsın."

1. Kâğıt üzerinde görünmeyen bir yazı yazmak istediğinde, amonyum klorür (nişadır) suyu ile yaz. Kurduğunda hiçbir şey gözükmez. Ateşe doğru tuttuğunda ise okunabilen siyah bir yazı belirir.

2. Kaplumbağa safrası ile yazdığında, yazı gündüz değil gece görünür.

3. Balık yağı alınır ve kıvam alıncaya kadar ateşe konulur ve ardından bununla yazılır. Bu yazı gözükmez. Güneşe doğru tutulduğunda ise altın renginde bir yazı belirir.

4. Kırmızı soğan suyu ile yazılır ve kuruyana kadar bırakılır. Neticede yazı kaybolur. Ateşe doğru tutulduğunda ise yeşil bir yazı belirir.

5. Meşe mazısı suyuyla yazıldığında bir şey gözükmez. Bu belge şap suyuna daldırıldığında siyah bir yazı belirir.

6. Üzerlik bitkisi alınıp öğütülür ve suya basılır. Suda iki gün bekletilir. Daha sonra bu su ile yazılan yazı gözükmez. Ateşe yaklaştırıldığında ise yazı ortaya çıkar.

²⁷ Altın, gümüş, bakır, kalay, kurşun, demir, cıva

²⁸ Arap dil alimi, edip ve şair İbn Düreyd'e (öl. 321/933) ait bir şiirdir.

6.2.6. İlginç Formüller Üretmek

Kâğıttan mürekkebi sökecek bir formül istersen eşit miktarda şap, peynir suyu, alkali sodyum ve sarı kükürt alın, bunları öğütün ve merhem kıvamını alıncaya kadar şarap sirkesi ilave edin. Sonra kuruyuncaya kadar bırakın. Bu karışımdan fındık büyüklüğünde parçalar alın ve ihtiyaç anında mürekkebe bununla sürtün.

Bir diğer formül: Kâğıttan yağ sökecek bir çözüm istersen bir parça kemik al, onu ateşle yak, iyice ezip un ufak et. Bunu kâğıdın üzerine yay ve üstüne bir ağırlık koyup bir gece beklet. Bu işlem onun üzerindeki yağ kalıntılarının tamamını, sanki hiç yokmuş gibi, alıp götürür.

Bağdâdî Kalem Yapımı: Kalemî nakışlamak istersen, bir miktar çömlek çamuru alın ve onu koyun safrasında çözün. Kalemî iyice silin ve ardından çözeltiyle onu nakşedin ve kurumaya bırakın. Sonra içinde ateş közü olan bir ocak alın ve üzerine bir miktar sarı kükürt dökün ve kararınca kadar kalemî onunla ovalayın. Ardından kalemî bir bezle silin ve onu tekrar ovalayın. Neticede bu şekilde nakışlı olarak kalacaktır.

Bir diğer formül: Kâğıdın su ile ıslanmasını istemiyorsanız Yemenî şapından bir miktar alıp öğüt ve onu süt ile hamur haline getirip bir bezle iyice bağla. Onunla kâğıdı iyi bir şekilde sıva ve ardından cilalayıp parlat. Sonuç olarak kâğıt su ile ıslanmaz.

Bir diğeri: Yazılı şeylere böcek ve haşerelerin yaklaşmamasını istiyorsanız, mürekkebe inek safrası ilave edin.

Bir diğeri: Fare ve benzerlerinin kâğıdı kemirmemesini istiyorsanız, kâğıt yapımı esnasında bir miktar acı kabak yağı kullanılır.

7. Kâtip

Bil ki kâtibin çok donanımlı olması gerekir. Çünkü o, hükümdarın lisanıdır. Yazmış oldukları hükümdara izafe edilir. Bir insanın kelamı da aklının çapını gösterir. Haliyle hükümdara yavan, kötü, hatalı ve bozuk kelimeler yazmaz. Bu sebeple kâtibin pek çok ilimle donanmış olması gerekir. Zira ilmi fazla olanın, söz sahası da geniş olur. Bu çerçevede kastettiği her manaya karşılık gelen uygun bir kelime bulmak için lügat ilmi; kusurların en kötüsü olan hatadan (*lahn*) kelamını korumak için de nahiv ve sarf bilgisi gerekir. Şüphesiz fazilet ehline göre en çirkin kusurlardan birinin *lahn* olduğunu müşahede ettim.

Dahası kâtibin ilm-i beyândan behresi olması gerekir. Beyan ilmi, kâtibin çarşı-pazar halkının konuştuğuna benzer bir kelama sahip olmaması için, Arapçayı kullanma estetiğidir. Bunu talep eden kimse kelamını oluşturacak cümleyi kurmadan önce, evvel emirde sözcüklere bakmalıdır. Tıpkı bir zanaatkârın, kullanacağı aletlerin amacına uygun olup olmadığına bakması gibi. Neticede kişi kastettiği manaya denk düşen en uygun sözcükleri seçer. Hatta öncesinde var olan bir anlamı simgeleyen kelimeye bakar. Şayet sözcüğü cümleye ilave ettiğinde onu hoş ve uygun bulursa alıp kullanır; yok eğer ağır, uyumsuz ve sevimsiz olduğuna karar verirse onu kullanmayıp atar. Bununla birlikte lafızmana uyumunu da gözetir. Bu şartlara riayet eden kişi gerçek manada kâtiptir. Nitekim bunu Adudü'd-Devle'nin (öl. 372/983) kâtibî Ebû İshâk es-Sâbî'nin (öl. 384/994) yazışmalarında görürsün.

Sözcüklerin manayla uyumunu güzel bir yazıyla buluşturan kimse de en yüksek mertebeye nail olmuş olur.

İmam Abdülkâhîr el-Cürcânî (öl. 471/1078) şöyle der: “Lafızların salt sözcük olma cihetinden birbirine üstünlüğü söz konusu olamaz. Üstünlük ancak lafzın anlamının kendisini izleyen diğer lafızların anlamına ve letafetine uyumuyla olur. Bir kelimenin bir yerde kullanılmasını beğenmen ve ondan etkilenmen ve ardından aynı kelimenin başka bir yerdeki kullanımını yadırgaman da bu söylediğimizin doğruluğunu ortaya koyar. Tıpkı Ebû Hayye'nin²⁹ beytindeki “şey” sözcüğünde olduğu gibi:

إِذَا مَا تَقَاضَى الْمَرْءُ يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ *** تَقَاضَاهُ شَيْءٌ لَا يَمَلُّ النَّقَاضِيَا

“Kişinin ömründen bir gün ve gece geçince, geçmekten usanmayan bir şey geçmiş olur.”

Buradaki “şey” sözcüğünün kabule şayan güzelliğini, letafetini ve kullanıldığı yeri görüyorsun. Şimdi de aynı kelimenin Mütenebbî'ye³⁰ (öl. 354/965) ait beyitteki kullanımına bakalım:

لَوْ أَلْفَاكَ الدَّوَارُ أَبْغَضْتَ سَعِيَهُ *** لَعَوْفَهُ شَيْءٌ عَنِ الدَّوَرَانِ!

“Şayet sen dönen feleğin deveran etmesinden hoşlanmasaydın bir şey ortaya çıkar ve onun da dönmesine engel olurdu.”

Bu beyitteki “şey” lafzının yukarıdakinin aksine ağır olduğunu görüyorsun. Bu geniş bir konudur. Şöyle ki sen iki kişiyi aynı kelimeleri kullanırken bulursun; fakat birinin semaya yükseldiğini, diğerinin ise yere çakıldığını görürsün.”³¹ Bu, İmam Cürcânî'nin ifadelerinin sonudur.

Yeri geldiğinde delil olarak kullanabilmesi için kâtibin Kur'an tefsirini ve peygamberin hadislerini, şiir ve meselleri bilmesi gerekir. İtikada muhalif şeyler yazmamak için usûlü'd-dîni, hükümdarın hükmünün şeriata muhalif olmaması için de fikhî bilmelidir. Aynı şekilde şiir ve aruz ilmini de bilmeli ki kaleminden ölçsüz bir şiir çıkmasın. Vezne uygun olmayan şiir gerçekten de güzel değildir.

Yine peygamberlerin kıssalarını, geçmiş hükümdarların haberlerini, Arap ve Aceme dair olayları, yeri geldiğinde zikretme gereği duyulduğunda önceki kralların hayat hikâyelerini de bilmelidir.

Anlaşma ve sözleşme söz konusu olması durumunda önceki belgeleri de bilmesi gerekir. Aynı şekilde Adudü'd-Devle'nin kâtibi Sâbî'nin ve Abdü'l-Melik b. Mervân'ın kâtibi Abdü'l-Hamîd'in yazışmaları gibi öncekilerin kelamını inceleyip okumalıdır. Acemlerden *Kelile ve Dimne* mütercimi Muhammed b. Nasrallah el-Ğaznevî'nin kelamını derinlemesine incelemelidir ki kendisi zikrettiğimiz tüm ilimleri bilen biri ve Gazne Sultanı Behram Şah'ın (öl. 552/1157) kâtibi idi. Aynı şekilde Hârizmşah Sultanı Atsız'ın (öl. 551/1156) kâtibi er-Reşîd Vatvât'ın (öl. 573/1177) da Arapça ve Farsça şiirleri, dîvân ve risaleleri mevcuttur.

Mu'tasımın (öl. 227/842)³² veziri Amr b. Mes'ade'nin (öl. 217/832) anlattığı bir hikâyeyi yeri geldiği için zikreylim.

Şöyle anlatıyor: “Ben bir gemiyle Ehvâz'a gidiyordum. Amulâ mevkiine vardığımda kıyıdan bir adamın şöyle bağırdığını duydum: “Ey Gemicî! Kıyıya yanaş da beni al,

²⁹ Ebû Hayye el-Heysen b. er-Rebî b. Zürâre en-Nümeyrî (öl. II./VIII. yüzyıl). Arap şairi.

³⁰ Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî el-Mütenebbî. Arap şairi.

³¹ Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz Sözdizimi ve Anlam Bilim*, Çev. Osman Güman, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 54-55.

³² Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî, Abbâsî halifesi.

çaresizim.” Bunun üzerine onu almalarını emrettim. Neticede tekneye bindi ve arka tarafa oturdu. Ona “Nereye gidiyorsun?” diye sordum. “Falanca yere” dedi. “Ne sebeple?” dedim. “Orada akrabalarım var” dedi. Ona “Mesleğin nedir?” diye sordum. “Dokumacı”, dedi ve ardından “Kurbanın olayım! Sen bana sordun, şimdi benim sormama müsaade eder misin?” diye ekledi. Ben de “Dilediğini sor” dedim.

Bana “Ne iş yaparsın?” dedi. Bu soru üzerine vezir olduğumu söylemek istemedim ve “Kâtibim” dedim.

Bana “Kurban olduğum, kâtipler beş kısımdır:

Resâil kâtibi, sözün inşasını, tebrik etme, taziye sunma, teşvik etme ve gözdağı verme dilini bilir.

Haraç kâtibi, uzunluk ve alan ölçmeyi, mühendisliği bilir.

Ordu kâtibi, takvim hesabını, zinetleri ve hayvanların niteliklerini bilir.

Kadı katibi, şart, ahkam, helal, haram nedir bilir.

Şurta katibi, yaralamaları, kısas ve diyetleri bilir.

Allah seni yüceltsin! Sen bunlardan hangisisin?” dedi. Kendisine “*Resâil kâtibi*” cevabını verdim. Bunun üzerine şöyle dedi: “Peki, bana şunu söyle, bir arkadaşın var ve annesi evleniyor. Sen ona teselli mesajı mı yoksa tebrik mesajı mı yazarsın?” “Teselli daha uygun olur” dedim. “Doğru dedin, peki ne yazarsın?” dedi. “Vallahi ona ne yazacağıyı bilemiyorum.” dedim. “O halde sen resâil kâtibi değilsin! Peki ne katibisin?” dedi. “Haraç kâtibi” dedim. “Sultan seni bir işin başına atadı ve senin yardımcılarının da halka zulmetti. Halk da senin görevlendirdiğin bu kimselerin zulmü sebebiyle sana geldi. Sen de onların işlerini adaletle çözüme kavuşturmayı murad ettin. İçlerinden birinin tarlası var ve onu ölçmek istedin, nasıl ölçersin?” dedi. “Eni boyla çarpar ve çıkan sonuca bakarım.” dedim. O da “Bu durumda adama zulmetmiş olursun” dedi. Ben de “Uzunlamasına ayrı, enlemesine ayrı ölçerim” dedim. O da “Bu durumda da sultana zulmetmiş olursun” cevabını verdi. “Vallahi bilmiyorum!” dedim. “Öyleyse sen haraç kâtibi de değilsin. Peki ne tür bir katipsin?” dedi. Ben de “Ordu kâtibi” dedim. “İki adam var, ikisinin de adı Ahmed. Birinin üst dudağı diğerinin de alt dudağı kesik. Bunlar hakkında ne dersin?” diye sordu. Ben de “İkisine de ‘dudağı kesik (*el-e'lem*) Ahmed’ yazarım” dedim. “O halde hangisine iki yüz dirhem, hangisine de bin dirhem vereceğini nasıl bileceksin?!” dedi. “Bunu bilmiyorum” dedim. “O zaman sen ordu kâtibi falan da değilsin! Sen ne kâtibisin?” dedi. Ben de “Kadı kâtibi” dedim. O da “Geride bir eş ve bir metres bırakarak ölmüş bir adam hakkında ne dersin ki eşinden kızı, metresinde ise oğlu mevcut! Adam öldüğünde hanımı, metresten olan oğlanın kendisinin, kızın ise metresin olduğunu iddia ediyor ve aralarında bu konuda anlaşmazlık çıkıyor. Sen de kadı efendinin vekili olarak bu iki kadın arasında nasıl hüküm verirsin?” diye sordu. “Bilmiyorum” dedim. O da “Sen kadı kâtibi de değilsin, ne katibisin?” dedi. “Şurta kâtibi” dedim. “Birine saldıran ve onun başını aleni bir şekilde yaralayan bir adam var. O esnada yaralanan adam da saldırganın üzerine atılmış ve kendini korumak için o da onun başını yaralamış. Bu kimseler hakkında ne dersin?” diye sordu. “Bilmiyorum” dedim. “Sen kâtip değilsin” dedi.

Ona “Allah iyiliğini versin! Hep soru sordun. Soruların izahını da yap!” dedim. O da şöyle dedi: “İmdi, annesi evlenen arkadaşına şöyle yazarsın: Allah’ın hükmü bazen yarattıklarının muradının hilafına gerçekleşir. Allah kulları için takdir buyurur. Senin için de onun kazedilmesini takdir buyurmuştur. Zira kabir akranların en cömert olanıdır! Ve’s-selâm.”

“Tarlaya gelince, enlemesine alanı bir kere çarparsın, ikisini birbirinden ayırmak gerek” “Üst dudağı kesik olan kişi için *Ahmed el-e’lem*, alt dudağı kesik olan için ise *Ahmed el-efleh* yazarsın.” “İki kadına gelince ikisinin de sütünü tartarsın. Hangisinin sütü hafif gelirse o kızın annesidir.” “Yaralanan kimselere gelince saldırgan hakkında beş deve diyeti, kendini korumak için saldıran kişi hakkında da üçte bir diyet cezası uygulanır.”

Ona dedim ki “Allah seni islah etsin. Seni buraya ne getirdi?” “Amcaoğlum bir kasabada işçiydi, işten çıkarılmış. Benimle irtibatı kesti. Geçim sıkıntısı çeken bir akrabamı görmeye gidiyorum.” Ben “Sen dokumacı olduğunu söylemiştin, değil mi?” dedim. “Allah seni aziz eylesin, ben sözcükleri dokuyorum, elbiseleri değil” dedi. “Ben de ona elbiselerimi giydirdim ve Müminlerin Emiri'nin yanına dönünceye kadar onu yanımda götürdüm.” Müminlerin emiri “Bana seyahatinde neler olduğunu anlat” diye sordu. Ben de adamın durumunu anlattım. “Bunu umursamazlık edemeyiz” dedi ve onu bazı işler için görevlendirdi. O günden sonra onunla ileri gelenlerin bulunduğu saflarda karşılaştım.

8. Kâtibin İlmî Seviyesinin Aynası Mektuplar

İlim, lafız ve mana kâtibin emrindedir. Onları dilediği gibi kullanır. Nitekim kimi zaman kâtip söz söyleme konusunda son derece belîğ, etkileyici bir ifade üslubuna ulaşır ki bu durumda söz sihir olarak isimlendirilir. Onun sanatının güzelliği îcâz gerektiren noktada îcâz,³³ itnâb gereken yerde itnâb,³⁴ gerektiği yerde ibhâm³⁵ ve îzâh, mübalağa gereken yerde de mübalağa kullanmasıdır.

Rivayet edilir ki Hz. Peygamberin huzurunda adamın biri, bir başkasını güzel hasletlerle abartılı şekilde övmüş ve bu durumda övülen kimse şöyle demiştir: “Ey Allah’ın resulü, benim hakkımda söylemediği bundan çok daha fazlasını bilir!” Bunun üzerine öven kişi sinirlenir ve “Hayır, sen şöyle şöylesin!” şeklinde kötü özelliklerini de başta övdüğü abartıda sıralar. Bunun üzerine Allah’ın resulü şöyle der: “Hiç şüphesiz beyânın bazısı bir sihirdir.”

Beyân ilmi, Allah’ın ve resulünün kelimelerinden alınmıştır. Bunu öğrenmek isteyen insan bu ikisine baksın. Örneğin Allah Teâlâ İbrâhim’i (as) anlatırken itnâbı kullandığında şöyle buyuruyor: “*Kuşkusuz İbrâhim, bir tevhid önderi olarak Allah’a gönülden itaat eden iyilik rehberiydi, müşriklerden de değildi. Allah’ın nimetlerine şükrederdi; Allah onu seçkin kalmış, doğru yola yöneltmişti. Biz İbrâhim’e bu dünyada iyilik verdik; kuşkusuz o, âhirette de sâlihlerden olacaktır. Sonra sana, “Tevhid önderi olan ve putperestler arasında yer almamış bulunan İbrâhim’in dinine uy” diye vahyettik.*”³⁶ Hz. Peygambere onun milletine/dinine tabi olmayı emrettiğinde, onu övüyor ve uzun uzadıya anlatıyor. Şayet böyle bir durum söz konusu değilse veciz bir ifade biçimiyle şöyle buyuruyor: “*Ahde vefâ örneği gösteren İbrâhim*”³⁷

Allah’ın şu kavlinde de durum bu şekildedir: “*Ey peygamber! Seni tanık, müjdecî, uyarıcı, izniyle Allah’a çağırın ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak gönderdik.*”³⁸ Allah, risalet görevi esnasında peygamberin şanının yüceliğini göstermek için onu uzun uzun vasfetmiştir.

³³ Az sözle çok şey ifade etme anlamında meânî terimi.

³⁴ Bir düşüncenin gereğinden fazla sözle ifade edilmesi anlamında belâgat (meânî) terimi.

³⁵ Sözün kolayca anlaşılacak şekilde kapalı olması, vâzıh olmayışı.

³⁶ Nahl 16/120-123.

³⁷ Necm 53/37.

³⁸ Ahzâb 33/45-46.

Ömrünün sonunda ise ondan veciz bir şekilde bahsetmiştir: “*Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti.*”³⁹

Kapalı ifade biçimine (*ibhâm*) gelince, bunda korkutma ve büyük bir tehdit söz konusudur. Bir kralın “*Sana neler yapacağımı göreceksin!*” şeklinde kapalı bir ifade söylemesi, “*Seni dövdüreceğim ya da seni hapsedeceğim*” sözü gibi değildir. Çünkü ifadedeki bu kapalılık, bunu işiten kimsenin tahayyül ettiği cezanın daha korkuncunun kastedildiğini aklına getirir. Musâ (as) ile Firavun arasında uzun bir münazara ve delil talebi cereyan ettiğinde, Firavun’dan kibir ve inat sadır oldu. Bu diyalogun başı “*Firavun, “Sizin Rabbiniz kim, ey Mûsâ?” dedi.*”⁴⁰ ile başlar, tâ ki “*Derken Firavun askerleriyle onların peşine düştü*”⁴¹ ile biter. Tüm bunlardan sonra sözün gelişi korkunç ve şiddetli bir cezanın zikredilmesini gerekli kılmaktadır ki Allah Teâlâ da şöyle buyurur: “*fakat deniz onları amansızca sarıverdi.*”⁴² Tüm bunlar anlatıldıktan sonra böyle bir ifade biçiminin gelmesi gayet açıktır. Başka yerde ise şöyle buyurmaktadır: “*Biz de onu ve askerlerini alıp denizin içinde bıraktık.*”⁴³

Te’kide gelince, Allah’ın şu kavlindeki gibidir: “*Mûsâ ile otuz gece (için) sözleştik ve buna on gece daha ekledik; böylece rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu.*”⁴⁴ Bu ayetteki te’kidin (kırk gecenin ayrıca zikredilmesinin) faydası, otuz günün bir seferde diğer on günün ise ikinci bir seferde ayrı bir şekilde gerçekleştiğinin zannedilmesini engellemektir. Bu ifade, sondaki on günün de otuz günün devamında tek seferde gerçekleştiğini ortaya koyar.

“*Hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır.*”⁴⁵ ayeti de bu şekildedir. Buradaki tekidin faydası on günlük orucun tamamının temettü kurbanının bedeli olduğunun bildirilmesidir.

Tekrar ise Kur’an’da çokça kullanılır. Tekrarın faydası konuya fazlaca dikkat çekmek ve önem atfetmektir. Bir kimse bir başkasına önemli bir işi sebebiyle mektup yazarsa, mektubunda bunu iki kere ya da daha fazla tekrarlar ki daha fazla itina göstermesi gerektiğini anlansın. Musa’nın (as) Firavun ve Yahudilerle olan kıssası pek çok ilginç şeyler içermektedir. Kur’an’da bu kıssa çokça tekrar edilir ki dikkate alınıp ibret alınsın.

Mübalağa, bu da Kur’an’da çokça yer alır. Örneğin Allah Teâlâ, “*Allah’tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer: Örümcek, (ağıyla) kendine bir yuva yapar*”⁴⁶ ve “*Allah’tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar!*”⁴⁷ ayetlerini indirdiğinde müşrikler şöyle dedi: “*Rabbimiz örümcek ve sineği mi zikrediyor!?*” Bunun üzerine Allah, “*Şüphesiz yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez.*”⁴⁸ ayetini indirdi. Şüphesiz bu ifadedeki sivrisinek örümcek ve sinekten daha zayıf bir varlıktır.

³⁹ Âl-i İmrân 3/144.

⁴⁰ Tâhâ 20/49.

⁴¹ Tâhâ 20/78.

⁴² Tâhâ 20/78.

⁴³ Kasas 28/40.

⁴⁴ A’râf 7/142.

⁴⁵ Bakara 2/196.

⁴⁶ Ankebût 29/41.

⁴⁷ Hacc 22/73.

⁴⁸ Bakara 2/26.

Aynı şekilde Allah, Yahudilerin cimriliği konusunda da mübalağalı bir ifade kullanmıştır: “Yoksa onların mülkten bir nasıpları mı var? Öyle olsaydı insanlara zerre miktarı bir şey vermezlerdi.”⁴⁹ Allah’ın ayetlerini yalanlayanların durumu hakkında da benzer şekilde mübalağa kullanmıştır: “Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!”⁵⁰

Bazen birini övmek ya da yermek isteyen kimse o kişinin bir yönünü zikrederek bu amacını gerçekleştirebilir. Güzel hasletini söyleyerek onu över; kötü yönünü zikrederek onu kötüler. Örneğin bir adam her şeyi kabul eden ve sakin biri ise onu kötülemek isteyen kişi onun için şöyle der: “O yüreksizdir.” Övmek isteyen kimse de “O yumuşak huylu bir adamdır.” der. Aynı şekilde pervasız bir adamı kötülemek isteyen kimse şöyle der: “O delidir.” Aksini ifade edecek olan ise “O gözü pek bir adamdır” der.

Bil ki mali cezalar ve tapu vesikaları konusunda itnâb ve izah dilini kullanmak daha uygundur. Çünkü mali cezalar konusundaki muhatap halkın genelidir, ne kadar açık ifade edilirse o kadar anlaşılır olur. Tapu vesikalarındaki amaç ise mülkün sahibine aidiyetinin takriridir ki ne kadar açık yazılırsa o kadar sağlam olur.

Îcâz ise yazışmalar için daha uygundur. Böylece sadece yazışan kimseler konuya muttali olur.

Abdumelik b. Mervan’ın (öl.86/705)⁵¹ Haccâc’a (öl.95/714)⁵² şöyle bir mektup yazdığı nakledilmiştir: “İmdi, sen Sâlim’sin!” Haccâc bu ifadeyi anlamamış ve pek çok kişiye bunun ne anlama geldiğini sormuştur. Neticede bununla Abdullah b. Ömer’in oğlu Sâlim’e söylediği “Gözle burnumun arasındaki deri gibidir Salim’im” ifadelerin kastedildiği dikkate sunulmuştur.

Bir sultanın Abbasî halifelerinden birini tehdit etmek için mektup yazdığı; bunun üzerine de halifenin, kendisine cevaben başı besmeleyle başlayan, sonu ise “elem” (أَلَم) şeklinde biten uzunca bir mektup yazdığı nakledilir.

Mektubu okuduklarında “elem” ifadesiyle neyin kastedildiğini anlayamadılar. Onlardan biri, “onlara yazdığımız mektubun içeriğinin ne olduğunu bana gösterin” dedi. Gönderilen mektupta “Andolsun ki Bağdat toprağını Horasan’a bir fil sırtında taşıyım.” yazıldığını gördü. Bunun üzerine o kişi gelen mektuptaki “elem” ifadesiyle “Görmedin mi rabbin fil ashabına ne yaptı!”⁵³ anlamının murat edildiğini söyledi.

Şimdi yazım sanatındaki mertebelerinin üstünlüğünü görmek için işin erbabı tarafından bazı yazışma örnekleri zikredelim. Allah başarıya ulaştırandır.

8.1. Yazışmalar

1. Süleyman b. Dâvûd (as) Yemen Melikesi Belkıs’a bir mektup yazmış ve hüthüte onu götürmesini emretmiştir. “Mektup Süleyman’dan geliyor; “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla”, diye başlıyor. Bana karşı büyüklük taslamayın; derhal Müslüman olup huzuruma gelin”⁵⁴

⁴⁹ Nisâ 4/53.

⁵⁰ A’râf 7/40.

⁵¹ Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem.

⁵² Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafi. Zalim lakabıyla meşhur Emevî valisi.

⁵³ Fîl 105/1.

⁵⁴ Neml 27/30-31.

Mektup dört kelimeden oluşmaktadır. Bunlar nehiy, emir, büyük bir tehdit ve açık bir nasihat içermektedir. Öncelik nehye verilmiştir. Zira o en önemlisidir. Büyük hükümdarlarda var olan şey kibirdir. Bu da onlara en çok zarar veren şeydir. Kibri terk etmeleri durumunda İslâm'ı kabullenmeleri kolay olur.

2. Allah'ın resulü (sav) Rum meliki Hirakl'a bir davet mektubu yolladı:

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'ın kulu ve peygamberi Muhammed'den Bizans İmparatoru Hirakl'a. Hidayete uyanlara selâm olsun. Seni İslâm'a çağırıyorum. İslâm'ı kabul et ki kurtuluşa eresin ve Allah da ecrini iki kat versin. Eğer kabul etmezsen halkın günahını sen çekersin. “*Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan söze geliniz: Sadece Allah'a kulluk edelim ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmamın. Eğer yüz çevirirlerse, şahit olun, biz müslümanız deyiniz*”⁵⁵

3. Allah'ın resulü (sav) Kisra Perviz'e bir davet mektubu yolladı:

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'ın peygamberi Muhammed'den, İran hükümdarı Kisra'ya. Selam hidayete tabi olup Allah'a ve Resulüne iman eden, Allah'ı bir bilip onun ortağı olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resulü olduğuna şahadet edenlerin üzerine olsun! Seni İslâm'a davet ediyorum. Hiç şüphesiz ben yaşayan herkesi uyarmak ve böylece kâfirlerin layık oldukları cezayı bulmaları için Allah'ın bütün insanlığa gönderdiği elçisiyim. Müslüman ol ve kurtul. Eğer kabul etmezsen Mecûsîlerin günahları da senin üzerine olacaktır.”

4. Osman b. Affân Ali b. Ebî Tâlib'e *yevmü'd-dârda*⁵⁶ bir mektup yazdı: “Sel tepelere ulaştı, üzengi de meme uçlarına! (İş durdurulamaz noktaya geldi/işler çığırından çıktı!) Lehimde ya da aleyhimde olsan da gel. *Eğer ben (av olup) yenileceksem, en hayırlı kişi olan sen ye; değilse ben parçalara ayrılmadan imdadıma yetiş.*”⁵⁷

5. Müminlerin emiri Ali'nin (ra) İbn Abbas'a (ra) mektubu:

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Kişi elde ettiği şey ile sevinir, elde edemeyip kaçırdığı şey ile de üzülür. Şayet Allah sana bir şey lütfederse buna çok fazla sevinme; bir şeyi de senden alırsa buna fazla üzülme. Asıl ölümden sonrası için üzül ve tasalan. Ve's-selâm.”

6. İbn Abbâs (ra) Muaviye'nin tehdidine cevaben şöyle yazmıştır:

“Osman'ın kanının bedelini almana gelince; onu sen ve akranlarından başkası öldürmedi. Çünkü sünnete muhalefet ettiniz, hevanızın peşinden gidip hidayetten yüz çevirdiniz. “Benim yanımda sana güvence yok” sözüne gelince, ben senin emanını arzulamıyorum, düşmanlığından da korkmuyorum. Ve's-selâm.”

7. Hz. Aişe (ra) bir şahısla ilgili aracılık yapmak için Ziyâd b. Ebîhi'ye (öl. 53/673)⁵⁸ mektup yazar. Hz. Aişe, “Aişe'den Ziyâd b. Ebîhi'ye” şeklinde mektuba başlarsam kızar ve sorunu çözmez; “Ziyâd b. Ebî Süfyân” şeklinde yazarsam da yalan söylemiş olurum, der. Bunun üzerine şöyle yazar: “Aişe'den (Müminlerin annesinden), oğlu Ziyâd'a, falan kişi benim aracılığım ile sana gelmiştir. Onun problemini çöz. Ve's-selâm.”

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/64.

⁵⁶ Hz. Osman'ın şehit edildiği gün.

⁵⁷ Bu beyit, Mümezzak lakaplı Şe's b. Nehâr adlı cahiliye dönemi şairlerine aittir. Hz. Osman durumunu bu beyitle anlatmıştır.

⁵⁸ Ebü'l-Mugîre Ziyâd b. Ebî Süfyân. Emevîler'in Irak valisi.

8. Ziyâd b. Ebîhi, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muaviye'nin kendisine yaptığı tehdide cevaben şöyle yazmıştır: “Ey Muaviye, seni suda boğulan ve bu sebeple yosun ve köpüklere tutunmaya çalışan kimse gibi görüyorum. Galiba sen müminlerin emiri Hasan'ın yirmi bin kişilik ordusuyla olduğunu bilmiyorsun. Ben ise senin hoşlanmadığın yerde konaklıyorum. Ve's-selâm.”

9. Hz. Aişe'den bir mektup: “Aişe'den samimi oğlu Zeyd b. Sûhân'a (öl. 36/656),⁵⁹ Allah'ın selamı üzerine olsun. Senin baban Cahiliye döneminde bir lider idi, İslam'da da önde gelenlerdendi. Sen babandan sonra liderliğe geçen kişisin. Onun gibi iyiliği emredek, kötülükten de alıkoyacak konumdasın. Osman b. Affân'ın başına gelenler sana ulaşmıştır. Biz yola koyulduk sana doğru geliyoruz. Yanına vardığımda daha fazlasını ayan beyan anlatırım. Sana bu mektubum ulaştığında Ali b. Ebî Talib'in taraftarlarını engelle ve sana emrim gelineye kadar da yerinde kal. Ve's-selâm.”

10. Zeyd b. Sûhân cevaben şunları yazdı: “Zeyd b. Sûhân'dan Aişe'ye! Selam üzerine olsun. Sen başka bir şeyle, bizler de başka bir şeyle emrolunduk. Sen evinde kalmakla emrolundun; biz ise fitne kalmayınca kadar savaşmakla emrolunduk. Hal böyleyken sen sana emredilene terk edip, dahası bize emredilene de engellemek için haber yolladın. Ve's-selâm.”

11. Halid b. Velid'in (ra) Fars komutanlarına mektubu: “Gayretinizi perişan eden, birliğinizi bozan, kötülüğünüzü zayıflatan, mülkünüzü çekip alan, ihtişamınızı zelil kılan Allah'a hamdolsun. Bu mektubum size ulaştığında rehinelerimizi bana gönderin. Bizimle zimmet akdi yapıp cizye vermeyi kabul edin. Şayet kabul etmezseniz kendisinden başka ilan olmayan Allah'a yemin olsun ki size öyle bir birlik gönderirim ki sizin hayatı sevdiğiniz gibi onlar da ölümü sever; sizin dünyayı arzuladığınız gibi onlar da ahireti arzular. Ve's-selâm.”

12. Muaviye b. Ebî Süfyân'ın, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a kendisiyle beraber Osman b. Affân'ın (ra) kanını talep etmesi için yazdığı davet mektubu:

“Selam olsun sana. Osman'a yardım konusunda en fazla hak sahibi olanlar, onun hakkını teslim edip onu halife olarak seçen şura üyeleridir. Talha ve Zübeyr bu konuda destek vermişlerdir ki bu ikisi seninle aynı konumda ve İslam'da senin dengin olan kimselerdir. Müminlerin annesi de bu desteklerinden dolayı memnun. Dolayısıyla onların razı olduğunu ve kabul ettiklerini sen de hoş gör ve reddetme. Şüphesiz bizim bundan muradımız bu durumu Müslümanlar arasındaki şuraya götürmek. Ve's-selâm.”

13. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ra) buna cevabı: Selam sana olsun. Ömer ancak hilafete seçilebilecek olan kişileri şûrâya soktu. Oy birliğiyle seçmemiz hariç hiçbirimiz ona diğerinden daha layık değildik. Şu var ki Ali'de olan bizde yokken, bizde şu anda olan onda vardı. O talep etmeyip evinde kalsaydı bile, Yemen'in bir ucunda da olsa Araplar onu isterlerdi. Bu yaptığımız, başını da sonunu da tasvip etmediğimiz bir durumdur. Ancak Talha ve Zübeyr evlerinde kalsalardı bu onlar için daha hayırlı olurdu. Allah müminlerin annesini de bağışlasın. Ve's-selâm.

14. Muaviye b. Ebî Süfyân'ın Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'ye⁶⁰ yazdığı mektup: “Sen bir Yahudi oğlu Yahudîsin. İki taraftan en sevdiğin grup galip gelirse seni azledecek; en çok nefret ettiğin grup galip gelirse de seni öldürecek ve cezalandıracak. Senin baban yayını

⁵⁹ Ebû Âişe (Ebû Süleymân) Zeyd b. Sûhân b. Hucr el-Abdî el-Kûfi. Muhadramûndan.

⁶⁰ Hz. Ali'nin Mısır'a atadığı emir iken, Muâviye'nin kendisine yazdığı mektup.

gerdi ve maksadını fırlattı. Fakat kertikleri fazla açmış ve mafsalları da hata yapmıştı. Kavmi de kendisini yalnız bıraktı. Günleri doldu ve sonra Havran'da sürgünde öldü.”

15. Kays'ın cevabı: “Sen putperestsin ve bir putperestin oğlusun. İslam'ı gönülsüz kabul ettin ve ondan gönüllü olarak çıktın. Tehdidin geçmez, nifakın işe yaramaz. Biz, benim girdiğim senin de çıktığın dinin destekçileriyiz.”

16. Abdümelik b. Mervan'ın (öl.86/705) ⁶¹ Enes b. Malik'in şikâyetinde bulunduğu Haccâc'a mektubu:

“Ey Haccâc! Allah sana lanet etsin. Sen peygamberin (sav) ashabından birine eziyet ettin. Bu mektubum sana ulaştığında elinde hançerinle onu ibadetgâhına git. Eğer senden razı olursa akıllı bir şekilde dön; değilse kendini onun kapısında kurban et.”

17. Ömer b. Abdülaziz'in bir memuruna yolladığı mektup:

“Bu mektubum sana ulaştığında, Allah'ın güzel davrananların mükâfatını zayi etmeyeceğini ve bozguncuların işini de düzeltmeyeceğini bilen adamın işini yap. Ve's-selâm.”

18. Haccâc'ın Abdümelik b. Mervân'a mektubu: Abdümelik b. Mervân Beytül-Makdis'in kapılarından birine iki mısralık kitabe yazdırır, Haccâc'da aynı şekilde bir kitabe yazdırmıştır. Bir yıldırım düşmesi neticesinde Abdümelik'in yazdırdığı kitabe yanar ve bu durum halifenin ağızına gider. Bunun üzerine Haccâc halifeye şöyle yazar:

“Emiru'l-mü'minin ile benim durumumuz Hz. Adem'in iki oğlunun misali gibidir. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Emiru'l-müminin'in mısralarını da ateş yakmıştır; çünkü Allah ondan kabul buyurmuştur. Ve's-selâm.”

19. Ömer b. Abdülaziz'in (öl. 101/720)⁶² Irak'ta görevlendirdiği Adî b. Ertât'a (öl. 102/720)⁶³ yazdığı mektup: “Allah sana kulları üzerinde bir kudret bahsettiğinde, O'nun da senin üzerindeki kudretini hatırla. Bil ki Allah'ın katında senin için hazırlanan şey, senin katında insanların sahip olduklarından çok daha fazladır. Ve's-selâm.”

20. Haricilerle savaşmak için gönderilen Mühelleb b. Ebî Sufre'nin (öl.82/702) Haccâc'a mektubu:

“Şükür gerekçelerini kendilerinden kesinceye kadar yarattıklarından nimetlerini kesmeyen Allah'a hamdolsun.”

21. Ziyâd b. Ebîhi'yi (öl. 53/673)⁶⁴ ziyaret etmek yasaklanmış olmasına rağmen, o ölüm döşeğindeyken yanına giden Kadı Şurayh'a (öl. 80/699 [?]) Mesruk b. Abdillâh'ın mektubu: “Emîr'in durumunu bize haber ver. Şüphesiz kalpler onun hastalığı sebebiyle yavaş yavaş yaralanıyor, göğüsler onun masumiyetini açıklama konusunda geç kalıyor.”

22. Kadı Şurayh'ın cevabı: “Emîr'i emir ve nehiy üzere bıraktım! O dedi ki: İtiraz ve hüküm sahibi kadı efendinin şöyle dediğini bilmiyor musunuz: Vasiyetini emretmesine, endişe ve ağlamaktan nehyedilmesine hükmediyorum! Aynen öyle de oldu.”

⁶¹ Ebü'l-Velîd Abdümelik b. Mervân b. el-Hakem. Emevî halifesi (685-705).

⁶² Ebü Hafs el-Melikül-Âdil el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî. Emevî halifesi (717-720).

⁶³ Ebü Vâsile Adî b. Ertât el-Fezârî ed-Dımaşkî. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Basra valisi.

⁶⁴ Ebü'l-Mugîre Ziyâd b. Ebî Süfyân. Emevîler'in Irak valisi.

23. Haccâc'ın Ezârika'yı⁶⁵ ortadan kaldırması için gönderdiği Mühelleb b. Ebî Sufre (öl.82/702)⁶⁶ kendisine bir mektup yazdı. Mühelleb mücadele ediyor, Haccâc ise onu yavaşılatıyordu. Bunun üzerine Haccâc'a, "görüşün (re'y) onu görenler için değil, ona sahip olanlar için bir felaket" olduğunu yazdı ve bu duyulan en kısa cevaptı.

24. Bizans imparatoru, Abdülmelik b. Mervân'a şöyle yazdı: "Babanın üzerinde kaçtığı devenin etini yedim. Seni de yüz binlerce askerle istila edeceğim." Bunun üzerine Abdülmelik, Haccâc'a, "Ali b. Hüseyin b. Ali'ye bir tehdit mektubu yaz ve cevabını bana gönder" diye bir mektup yazdı. Haccâc da denileni hemen yaptı. Ali b. Hüseyin'in cevabı şöyleydi: "Allah'ın bir levh-i mahfuzu vardır ve ona her gün üç yüz defa bakar. O anlardan birinde Allah hayat verir, öldürür, aziz kılar, zelim eder ve dilediğini yapar. Umuyorum ki bu anlardan biri sana yeterli gelecektir." Haccâc bu cevabı hemen Abdülmelik'e gönderdi. Abdülmelik de bunu imparatora cevap olarak yazdı. İmparator bunu okuduğunda "Bu sözler ancak nübüvvet kelimelerinden çıkar" dedi.

25. Bizans imparatoru, Velîd b. Abdilmelik'e (öl.96/715)⁶⁷ Dimeşk kilisesini yıktığında şöyle yazdı: "Babanın görüp de dokunmadığı kiliseyi yıktın. Şayet senin yıkman doğru bir iş ise öyleyse baban hata yapmıştır; eğer sen hatalıysan bu durumda mazeretin nedir?!" Bunun üzerine Velîd şöyle cevap verdi: "*Davud ve Süleymanı da an. Bir zaman, bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı: bir grup insanın koyun sürüsü, başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz onların hükmünü görüp bilmekte idik.*"⁶⁸

26. Erdeşîr b. Bâbek'in⁶⁹ mektubu: "Krallar kralı Erdeşîr'den krallığın yönetimi kendileriyle kaim olan kâtiplere, dinin direği fakihlere, savaşın bekçileri askerlere, ülkeyi inşa eden çiftçilere! Selam üzerinize olsun. Allah'a hamdolsun ki bir salihleriz. Şefkatimiz ve merhametimiz sayesinde tebaamızdan pazar vergilerimizi kaldırdık. Sizlere bir vasiyet yazıyoruz, ona riayet ediniz: İçinizde nefret beslemeyin, yoksa düşman sizi ansızın basar; stokçuluğu sevmeyin, yoksa kıtlığa maruz kalırsınız; yolculara sığınak olun ki yarın ahirette karşılığını göresiniz; akrabalar içinden evlenin, zira o rahme ve nesebe daha yakındır; dünyaya meyletmeyin, zira o kimseye kalmadı; ve onunla ilgilenmeyin, sadece Allah'ın dilediği olacak. Yine de sakın dünyayı tamamen bırakmayın, çünkü onunla ancak ahirete nail olursunuz. Ve's-selâm."

27. Hint kralının Ömer b. Abdülaziz'e mektubu: "Bin kralın oğlu, sancağı altında bin kral ve bin de fil bulunan, krallıkların kralından Allah'a hiçbir şeyi eş koşmayan Arapların kralına! İmdi; sana birtakım hediyeler yolladım. Esasında bunlar benden sana bir saygı nişanesidir. Bana İslam'ı öğretecek, helal ve haramı anlatacak bir adam yollamana sevindim. Ve's-selâm."

28. Abdülhamid (öl. 132/750),⁷⁰ Muhammed b. Mervan'ın bir kölesine mektup yazdı. Ki bu siyahi köleyi kendisi hediye etmişti. Muhammed, Abdülhamid'e onu çok veciz bir şekilde

⁶⁵ Hâricîler'in ilk büyük fırkası.

⁶⁶ Ebû Saîd Mühelleb b. Ebî Sufre Zâlim b. Serrâk el-Atekî el-Ezdî. Emevîler'in Horasan valisi, Mühellebîler'in atası.

⁶⁷ Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik b. Mervân b. Hakem el-Ümevî el-Kureşî. Emevî halifesi (705-715).

⁶⁸ Enbiya 21/78.

⁶⁹ Sâsânî Devleti'nin kurucusu ve destan kahramanı hükümdar (226-240).

⁷⁰ Ebû Gâlib Abdülhamîd b. Yahyâ b. Sa'd el-Kâtib. Arap risâle üslûbunun kurucusu.

azarlamasını söyledi. Bunun üzerine o da ona: “Siyaktan daha kötü bir renk, birden daha düşük bir sayı bulursan onu bize gönder! Ve’s-selâm” yazdı.

29. Hârûn er-Reşîd (öl. 193/809),⁷¹ Bizans imparatorunun “Krallığımdaki her bir haçlı ve ordumdaki her bir kahramanla sana geliyorum” mektubuna şöyle cevap verdi: “Mektubunu okudum, sözlerini anladım. Bu yurdun (dünyanın) sonunun kimin olduğunu yakında kafirler bileceklerdir!”

30. el-Mu’tasım (öl. 227/842),⁷² Bizans imparatorunun tehdidine cevaben kendisine sunulan metinlerden hiçbirini beğenmedi ve katibe şöyle dedi: Yaz, “Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla. Mektubunu okudum. Cevabım, duyacakların değil, göreceklerindir!”

31. Halifenin görevlisi, tebaanın isyanı ve ihaneti neticesinde halifeye şöyle yazdı: “*Bu kavim beni cidden zayıf gördü ve beni neredeyse öldüreceklerdi. Sen de düşmanları bana güldürme ve beni bu zalim kavimle beraber tutma.*”⁷³ Halife ise şöyle yazdı: “*Onlara Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir alçaklık erişecektir. Biz iftiracıları böyle cezalandırırız.*”⁷⁴

32. Bazı halifeler, düşmanın muhasara ettiği ve köşeye sıkıştırdığı komutanlarının destek taleplerine şöyle cevap yazmıştır: “Elim kâğıtta, ayaklarım da üzengide yazıyorum. İşte ben, rüzgârdan daha hızlı, borudan akan sudan daha seri bir şekilde geliyorum.”

33. Halife, büyük bir orduyla Bağdat’ı muhasara ettiğinde ve Ali Küçük (öl. 562/1167)⁷⁵ de yanındayken Muhammed b. Mahmud es-Selcûkî’ye (öl. 554/1159)⁷⁶ şöyle yazdı: “Ey çocuk! Bizimkinden daha aşağılık bir ev, bizimkinden daha kısa bir duvar görmedim. Sen küçük Ali’den yardım dilersen, biz ancak büyük, yüce Allah’tan yardım dileriz.”

34. Berkaî, Basra’ya geldiğinde “Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib’den Taberistan’ın sahibi Hasan b. Zeyd’e!” şeklinde nesebini zikrettiği bir mektup yazdı. Daha önceden Hasan onu hakkıyla tanıyabilmek için nesebini sorduğu bir mektup yazmıştı. Bunun üzerine Berkaî de ona şöyle cevap verdi: “Beni senin durumunla yetindiren şey, benim hakkımda da seni yetindirir. Ve’s-selâm.” Bu çok veciz bir kelim idi ve onu susturdu.

35. Nuh b. Nasr es-Sâmânî, haraç göndermeyi geciktirdiği için Sicistân’ın sahibi Veliyyü’l-Devle Halef b. Ahmed’e bir mektup yazdı. “Malları bize göndermezsen, sana yiğitlerimiz gelir!” Bunun üzerine Veliyyü’l-Devle ona şöyle cevap verdi: “*Ey Nuh! Gerçekten bizimle tartıştın ve bizimle çok fazla mücadele ettin. Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğin azabı başımıza getir!*”⁷⁷

⁷¹ Ebû Ca’fer Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr. Abbâsî halifesi (786-809)

⁷² Ebû İshâk el-Mu’tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî. Abbâsî halifesi (833-842).

⁷³ el-A’raf 7/150.

⁷⁴ el-A’raf 7/152.

⁷⁵ Begteginliler de denilen Erbil Atabegliği’nin kurucusu.

⁷⁶ Ebû Şücâ’ es-Sultânü’l-a’zam Gıyâsü’l-dünyâ ve’l-dîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed Tapar b. Melikşâh es-Selcûkî. Irak Selçuklu hükümdarı (1153-1159).

⁷⁷ Hûd 11/32.

36. Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995),⁷⁸ Mecdüdevle b. Fahruddevle b. Ruknüddevle'nin (öl. 420/1029'dan sonra)⁷⁹ bir kız çocuğu olduğunda ona şöyle yazdı. “Kadınların bilgisi, çocukların annesi, hısımlığı ve temiz evlatları celbeden, uyum içinde kardeşlerin ve birbirini takip eden kralların müjdecisi, hoş geldin!

Müenneslik, sadece yazıdaki görüntüden ibaret olsaydı, müzekker ifade yerine onu tercih ederdim. Ne dişillik güneş için bir kusur; ne de erillik hilal için bir övünçtür.

Ey Efendim! Vallahi onun doğumunda bereket, bulunduğu yerde mutluluk seni tanıyor; o halde sevinçle zırhını kuşan, heyecanla yeniden başla! *Dünya* sözcüğü müennesdir ve mevcudat ondan yaratıldı, nesiller onda çoğaldı. *Semâ* da müennesdir, yıldızlarla ve gezegenlerle süslenmiştir. *Nefs* de müennesdir. O bedenlerin gücü, canlıların sahibidir. *Hayat* da müennesdir, o olmasaydı varlıklar tasarrufta bulunamaz, insanların esamesi okunmazdı. Sana verilen için gözün aydın olsun! Verilen şeylerin şükürünü Allah sana bahşetsin. Ve's-selâm.”

37. Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995),⁸⁰ lakabı Şemsüddîn olan bir arkadaşına, yanına gelmesini istediği bir mektup yazdı: “Bu günümüz, seması karanlık, toprağı suya aç bir gün. Gökyüzünün güneşi kaybolduysa, yerin güneşi (*Şems*) bize yakın olmalı!”

38. Muhammed Kiyya el-İsmâîlî, Şam'ın sahibi Nureddin'in (öl. 607/1211)⁸¹ tehdidine cevaben şöyle yazdı:

“Ey kılıç sesiyle beni tehdit eden; Yere serdiğim o günden beridir kalkmadı, Güvercin atmacaya tehdiye kalkıştı; Ormanın aslanları için sırtlanlar uyandı, O, parmağıyla yılanın ağzını kapatıyor; Parmağının dokunması yetiyordu.”

Nureddin'in -Allah dostluğunu daim, öfkesini bizden uzak eylesin- buna cevabı şöyleydi: “Kafamın kesilmesine ve dağlardaki kalelerin yok edilmesine işaret etmene gelince, bu boş bir umut ve yanlış hayallerdir. Bunu senden önce diğerleri de söylemişti. Neticede onları yerle bir ettik ve onlara yardım eden de çıkmadı. Kıyıdağı örnekler ürperiyor mu!? Yoksa siz hakkı yalanlıyor ve batıla yardım mı ediyorsunuz? Haksızlık edenler, hangi akibete döndürüleceklerini yakında bilecekler. Bize gelince, Allah'a hamd ediyoruz, haksızlık eden değil, haksızlığa uğrayanlarız; gasp eden değil, gaspa uğramışlarız. İddia ettiğin şey doğruysa ve iddia ettiğin konuda kader sana yardım ediyorsa, felaketlerde de bizim için Allah'ın resulünde bir örnek, müminlerin emiri Ali'de (ra) de vekil tayin etme konusunda bir örnek var. Sana gelince, yas için bir elbise, felaketler için de ayrı bir elbise hazırla! Neticede sen toynağıyla ölümünü arayan hayvan gibisin, senden olanı kesinlikle sana göndereceğiz. Biz sana şah damarından daha yakınız!”

39. Bir görevli, sırlarını dinleyen bir adam hakkında komutana mektup yazdı. Bunun üzerine komutan, onun dövülüp hapsedilmesini emretti ve Emir'e de şunu yazdı: “Şayet kulak hırsızlığı yaparsa, onu da delip geçen bir ışık takip eder.”

⁷⁸ Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. Büveyhî veziri, âlim, edip ve şair.

⁷⁹ Ebû Tâlib Kehfü'l-ümme Mecdüdevle Rüstem b. Fahruddevle Alî. Büveyhî hükümdarı (997-1029).

⁸⁰ Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. Büveyhî veziri, âlim, edip ve şair.

⁸¹ Ebü'l-Hâris el-Melikü'l-Âdil (el-Melikü's-Saîd) Nûruddîn Arslanşâh b. İzziddîn Mes'ûd b. Kutbiddîn Mevdûd Zengî.

40. Bir kâtip, rezil görünüşlü ve çirkin karakterli bir adam hakkında, aşırı kötülüğü sebebiyle hilelerinin kontrol altına alınmasının müsaadesini yazdı. Cevaben şöyle denildi: “Allah’ın ayetleri bu müsaadeyi veriyor. Değilse bırak da Allah’ın gazabına ve cehennemine gitsin.”

41. Ebu'l-Feth el-Bustî (öl. 400/1010),⁸² bir göreve atanan ve hakkını vermeyen arkadaşına bir mektup yazdı: “Senin başarıya ulaşman konusunda bir arzumuz yoksa; o zaman senin şerrine ortak olmamız bize yeter.”

42. Fazl b. Yahyâ el-Bermekî (öl. 192/808), kendisine görev verilen birine mektup yazdı: “Şayet sen hakka karşı, rakibin de batıla karşı ise onu yenemezsin; peki sen nasıl olur da batıl üzeresin! Ve’s-selâm.”

43. en-Nâsır bir mektubunda şöyle yazmıştı: “Aklının hafifliği ayağında olsaydı, ceylanı geçer ve tavşanı da kaçırmazdı!”

Kitap tamamlandı. Allah doğruya ulaştırandır. Bir olan Allah’a hamd olsun. Salat ve selam da kendisinden sonra peygamber gelmeyecek olana...

⁸² Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed (Ahmed) b. Hüseyin (Hasen) el-Büstî. Hikemiyatıyla tanınan şair, edip ve kâtip.

كتاب الإصابة في لوازم الكتابة لابن الأثير الجزري (ت. ٦٠٦)

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمة

الحمد لله الذي خلق الإنسان، علّمه البيان، خصّصه بفضانة الذهن وطلاقة اللسان، وميّزه بفصاحة الألفاظ وكتابة البنان؛ والصلاة على سيدنا محمد سيد المرسلين، وإمام المتقين، ما اختلف الملوان، واستنار القمران، وعلى آله وأصحابه أفضل الرحمة والرضوان، وعلى المهاجرين والأنصار، والذين اتبعوهم بإحسان.

وبعد فهذه رسالة في صناعة الكتابة أودعتها بعض ما ظهر لي من العجائب المودعة في هذه الصناعة مستعينا بالله تعالى فإنه وليّ الإجابة، ومتبركا بقول النبي صلى الله عليه وسلم: "قيدوا العلم بالكتابة." وجعلت النظر فيها في أمور:

النظر الأول: في الحاجة إلى الكتابة

النظر الثاني: في شرف الكتابة

النظر الثالث: في كيفية حدوث الكتابة

النظر الرابع: في فائدة الكتابة

النظر الخامس: في أنواع الكتابة

النظر السادس: في آلات الكتابة

النظر السابع: في الكاتب

النظر الثامن: في المكتوب

هذا آخر النظر إليه والله الموفق للصواب، وإليه المرجع والمآب.^١

النظر الأول: في حقيقة الكتابة والحاجة إليها

الكتابة صناعة يفهم منها المعنى القائم بالنفس بإثبات الحروف الدالة عليها باليد، احتزنا بالصناعة عن العلم فإن الصناعة عمل، والعمل ليس بعلم، ويقولنا يفهم منه المعنى القائم بالنفس من الأصوات فإنها لا يفهم منها ذلك، ويقولنا بإثبات الحروف الدالة عليها باليد عن الرموز والإشارات، ويقولنا باليد احتزنا عن القول فإنه يفهم منه المعنى القائم بالنفس لكن باللسان لا باليد.

في فن الكتابة وما يعرض لها من الخطأ والإصابة. وأنا أسأل الله تعالى أن ينفع طالبها بما يجعله لما أمله عليه منتبها، قال تعالى ﴿وَلَا يَأْتِ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فُلْيَكْتُبُ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ﴾ وللكتابة ثلاثة أُنظار عالية المقدار.

^١ في بداية نسخة ب حتى هنا نص الرسالة هكذا: الحمد لله الذي علّم بالقلم، علّم الإنسان ما لم يعلم. والصلاة والسلام على نبيه محمد وعلى آله وصحبه وسلم. أما بعد؛ فهذه رسالة صغيرة الحجم كبيرة القدر والعلم جعلتها تذكرة لنفسي ولمن شاء الله تعالى من بعدي وضعتها

ولما خلق الله تعالى الإنسان ناطقا، والنطق له قوة التفهيم والتفهم للمعنى القائم بالنفس وذلك المعنى يسمى كلاما فدعت الحاجة إلى واسطة بين المتكلم والسامع فلم تعرف واسطة أسهل من القول ولهذا قال الشاعر:

إن الكلام لفي الفؤاد وإنما *** جعل اللسان على الفؤاد دليلا

فأخذوا مجموعا من الحروف ووضعوها بإزاء ذلك المعنى وسمي قولا، فصارت تلك الحروف كالطابع لذلك المعنى ومستلزما له، فصار القول مستلزما للمعنى، فإذا أتى الإنسان بتلك الألفاظ عرف ذلك المعنى، فعرف ما في ضمير المتكلم، لكن القول عرض لا يبقى زمانين كما دخل في الوجود واضمحلا، فدعت الحاجة إلى تشكيل تلك الألفاظ وتقييدها لتبقى.

ومن المعلوم أن كل من سمع شيئا لا يقدر على حفظه لا يأمن نسيانه، ولهذا قال صلى الله عليه وسلم: "قيدوا العلم بالكتابة"

فإن الحفظ بمرّة واحدة، والأمن من النسيان من معجزة الأنبياء صلوات الله عليهم أجمعين، كما قال تعالى: ﴿سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾، فاشتدت الحاجة إلى صناعة الكتابة وهذا هو الذي أردنا بيانه.^٢

النظر الثاني: في شرف الكتابة

اعلم أن الكتابة آلة اكتساب العلوم التي هي موجودة للسعادات الدائمة الباقية، ولهذا ذكرها الله تعالى في معرض الامتنان حيث قال: ﴿عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ وكفى به شرفا أنه ما من أحد إلا وهو محتاج إليها في أمر معاشه. ثم إن الكاتب بالنسبة إلى الأمي كالبصير إلى الأعمى، ومن لا يحسن الكتابة لا يؤبه به ولا وقع له في عين الناس، وحكى أن المأمون عيّر بعض أنسابه على ترك تعلم الكتابة فقال: لي أسوة برسول الله صلى الله عليه وسلم، فغضب المأمون لذلك وقال: عذرك أقبح من تركك إياها، أما علمت أن ترك الكتابة كان فضيلة لرسول الله صلى الله عليه وسلم وتقيصة لغيره، أما سمعت قوله تعالى: ﴿وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَحْتَفُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَا رَتَابَ الْمُحْبِلُونَ﴾ والله تعالى قد وصف الملائكة الذين خلقهم للكتابة بالكرم في قوله تعالى: ﴿كِرَامًا كَاتِبِينَ﴾، وفي العربية كل شيء يكون حسنا جيدا يوصف بالكرم.

ومن شرف هذه الصناعة أقسم الله تعالى بآلتها فقال عزّ من قائل: ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾.

فمن المعلوم أنها نعمة عظيمة من نعم الله تعالى ولها مرتبة رفيعة عند ذوي الألباب ولا يخفى على أحد أن إضافة تعليمها إلى الله تعالى أوضح دليل على شرفها حيث قال: ﴿ولا ياب كاتب أن يكتب كما علمه الله فليكتب﴾، ومعناه أن هذه نعمة مثبتة من نعم الله تعالى، يعني صنعة الكتابة، فليشكر هذه النعمة بقضاء حاجة الغير.^٣

وقال بعض الحكماء: عليك بحسن الخط، فإنه لسان اليد، ولهجة الضمير، وسفير العقل، ووحى الفكر، وأنس الأخوان عند الفرقة، ومحادثتهم على بعد المسافة، ومستودع السر، وجالب الرزق، ونعمة من نعم الله، والله الموفق للصواب.

^٢ ب: النظر الثاني: أن يديم شكر المنعم عليه بامتثال أمر الله تعالى المقرر في الآية، ومعناه أن هذه نعمة عظيمة من نعم الله تعالى يعني صنعة، فليشكر هذا بقضاء حاجة الغير.

^٣ نص الرسالة في نسخة ب: النظر الأول: أن يتخذ مركبا متوسط الجري مصنوعا من دخان زيت الزيتون، فإنه أرق جسما وألطف جرما، وسيأتي بيانه، ويتخذ رقا مجلوا بالتباشير لتمرير في الكتابة من غير تأخير، ويتخذ قلما بالغا متوسط الصلابة لتجود بحركة الكتابة، فهذه الثلاثة من الأول التي عليها المعلول.

النظر الثالث: في كيفية حدوث الكتابة

اعلم أن النفس الناطقة إذا عزمت على إحداث معنى، خطاباً أو جواباً، اختارت معيً لذلك الغرض المطلوب، ثم استعانت بالقوة المفكرة حتى اختارت لذلك المعنى أوفق ألفاظ تدل عليها وعرضتها على العقل، فإن استصلحها صار مُراداً، تعلقت بها القوة الإرادية التي هي طاعة العقل، فيأمرها بإخراجها إن أرادت القول باللسان، وإن أرادت الكتابة تعلقت بها القوة الفاعلة، وهي قائمة بالأعصاب، فعند ذلك تتحرك اليد والبنان بالكتابة وأثبتها، فصار حدوثه كحدوث حيوان مركب من البدن والروح، فالألفاظ جسده والمعاني روحه والخط لباسه. ثم ينظر بعد ذلك فإن كانت القوى المدبّرة لهذا المجموع كاملة في طاعة العقل جاءت كلاماً بليغاً ولفظاً فصيحاً وخطاً حسناً تلتذ العين من رؤيتها والنفس من قراءتها وفهمها حتى يكرّرها مرّة بعد أخرى، وكلما كرّرها ازدادت لذّة، فعلم أن كاتبها كان لبيباً بليغاً، وإن كان الأمر بعكس ذلك جاء المعنى ركيكاً، واللفظ ثقيلاً، فيسأم الإنسان من مطالعتها وفهمها، فعلم أن كاتبها كان سخيّف العقل، ضعيف الرأي، غيبياً، ولهذا المعنى قال أمير المؤمنين علي رضي الله عنه: "ما نطق عندي أحد إلا وزاد قدره عندي أو نقص".

قالت الحكماء: انظروا إلى عجيب حكمة الباري تعالى في ترتيب الكلام فإنه معنى قائم بالنفس، مصوّر عند القوة المفكرة، فإذا دفعته إلى القوة المعبّرة أخرجتها بقرع الهواء بأصوات مختلفة، فإذا قرعت الأصوات مسامع السامعين تبقى تلك الأصوات كالأجساد المركبة من الأعضاء المختلفة الأشكال، والمعاني المضمّنة في تلك الأصوات

والحروف كالأرواح، فكل لفظ لا معنى له فهو بمنزلة جسد لا روح فيه، وكل معنى قائم بالنفس لا لفظ له نعر به^٧ فهو بمنزلة روح لا جسد له، فإذا عبرت عن المعنى بكلام فصيح فقد صوّرت له صورة حسنة، وإذا كتبه بخط حسن فقد ألّبسته لباساً حسناً يتعجب منه.

ثم إن الأصوات لما كانت قرع^٨ الهواء لا يمكن أن يكون لها مقدار ما يأخذه السامع ثم يضمحل، اقتضت^٩ الحكمة الإلهية أن قيدها بالقوة الصناعية التي هي الكتابة، ووضعت لتلك المعاني أشكالاً من الحروف دليلاً عليها ومستلماً لها، حتى عند ذكر تلك الحروف يخطر بالبال تلك المعاني من غير تأخير، وأودعتها بطون الطوامير لتبقى العلوم مقيدة لا تطير، فيستفيد الباقي من الماضي، والحاضر من الغائب، والآخر من الأول. وهذا من عظيم نعم الله تعالى في حق عباده، ولهذا ذكره في معرض الامتنان فقال عز من قائل: ﴿عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾^{١٠}.

فهذا ما أردناه^{١١} من كيفية حدوث صناعة الكتابة والحكمة المضمّنة فيها، والله الموفق للصواب.

النظر الرابع: في فوائد الكتابة

قد ذكرنا لصناعة الكتابة^{١٢} فوائد بطرائق^{١٣} الإجمال، والآن نذكر بعضها^{١٤} بطريق التفصيل.

٤ ب: عليه

٥ ب: عرضها

٦ ب: أو

١١ ب: وهذا ما أردنا

١٢ ب: في ضمن الكتابة

٧ ب: والمعنى القائم بالنفس الذي لا لفظ له يُعبر به

١٣ ب: بطريق

٨ ب: بقرع

١٤ ب: نذكرها

٩ ب: فاقتضت

١٠ ب: من تلك الكيفية العجيبة فلولاها لذهبت المعارف والعلوم، وهي شيء عظيم وقانون لطيف فأجل هذه الفائدة ذكره في معرض المدح

منها ما ذكره الله تعالى في كتابه العزيز: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ﴾ فإن الدَّيْنَ إِذَا كان موجلا لا يخلو عن منازعة إما قدره أو أجله،^{١٥} فإذا كان القدر والأجل مكتوبين اندفعت المنازعة.^{١٦}

ومنها تقرير الأملاك على مآلكها، وبعدهم على وراثتها، فإن من اشترى ملكاً^{١٧} كتب به^{١٨} كتابا يدل على تملكه وتملك وراثته بعده،^{١٩} ولولا^{٢٠} ذلك لامتدت يدُ التطاول إليها، سيّما بعد طول الزمان^{٢١}، وتغلب^{٢٢} الأيدي المتطاوله.

ومنها محافظة العهود والمواثيق التي تجري بين الناس، وقد أمر الله تعالى بالوفاء بها، فلولا إثبات ذلك بالكتابة لتطرق إليها النسيان والإنكار، فإثباتها بالكتابة دافع للنسيان والإنكار، وموجب للوفاء.

ومنها حفظُ الأموال على أصحابها عن الخيانة، فإن ضبط مالا تقدر القوةُ الحافظةُ على حفظها يحفظها القلمُ في بطون الدساتير نيابة عن القوة الحافظة، فلولا ذلك لا يُدرى قليلها من كثيرها ولا الأمين من الخائن.

ومنها حفظ الأرزاق فإن كثرة عدد الأجناد واختلاف مقادير عطاياهم واختلاف أساميهم وحلاهم،^{٢٣} لولا ضبطها بالقلم لاشتبه الرفيع بالوضيع، والمستحق بغير المستحق.

ومنها المراسلات فإن من أراد أن يُخبر صاحبه بما عنده^{٢٤} وبينهما مسافة بعيدة يكتب إليه كتابا يحصل بذلك^{٢٥} غرضه، ولولا ذلك لاحتاج أن يبعث إليه رسولا أو يذهب هو بنفسه.^{٢٦}

ومنها إعلام الغائب أو الحاضر بالسر الخفي، فإن من أراد أن يُخبر غيره^{٢٧} يكاتبه به، ولولا ذلك لاحتاج أن يبعث على لسان غيره فقد أفشى السر.

ومنها السلامة عن النسيان، فإن الإنسان كثير النسيان. ولهذا قال الشاعر: "سميت إنساناً لأنك ناسي" فإذا حفظ شيئاً لا يبقى معه، ولهذا قال صلى الله عليه وسلم: "قيدوا العلم بالكتابة." فإذا كتب ذلك الشيء فقد قيده فيبقى معه، وحصل الأمن من هربه.

ومنها سلامة العلوم عن الدروس، فإنه لولا الكتابة ما انتهى علوم الأولين إلى الآخرين،^{٢٨} سيّما علوم تقصر أكثر الأفهام عن ضبطها، كالحكمة والهندسة والمجسطي والحساب^{٢٩} وعلم^{٣٠} الزيجات، فلولا إبداعها في بطون الطوامير لم تبق ألفوا من السنين.^{٣١}

ومنها قيامها مقام النطق في حق مسلوب النطق أو من كره أن ينطق بشيء فإنه إذا كتب ذلك حصل الغرض، وتقوم تلك الكتابة مقام الكلام من غير كلام.^{٣٢}

ومنها ما ذكره بعض الحكماء: إن الكتابة قائمة مقام البيان، حافظة للشرائع، مخرجة ما في الضمائر، مُنهيّة^{٣٣} عما في النفوس من المراد، مؤدّية أغراض الغائبين إلى الحاضرين.

١٥ ب: إما بجحد قدره أو أجله

١٦ ب: فلا يقع منازعة

١٧ ب: شيئاً

١٨ ب: يكتب

١٩ ب: - بعده

٢٠ ب: وإذا لم يكتب

٢١ ب: من أول الزمان

٢٢ ب: + عليه

٢٣ ب: حالاتهم

٢٤ ب: - بما عنده، + بأن يكون

٢٥ ب: له

٢٦ ب: ولولا ذلك الغرض والكتابة لذهب هو بنفسه.

٢٧ ب: + بشيء لا يطالع عليه غيره

٢٨ ب: والآخرين

٢٩ ب: والعروض

٣٠ ب: - علم

٣١ ب: فلولا إبداعها في بطون الأوراق بالكتابة لذهب خوفا من النسيان.

٣٢ ب: ومنها إذا خطر في قلبه شيء أو أراد أن ينطق بشيء فإنه يكتب ما خطر أو ما أراد، فإنه تقوم تلك الكتابة مقام الكلام من غير كلام.

٣٣ ب: منبهة

وفوائد الكتابة أكثر من أن تحصى ولكن ذكرنا بعض ما كان أظهر وأكثر حاجة إليه، والله الموفق للصواب.

النظر الخامس: في أنواع الكتابة

إنَّ من عجيب صنع الله تعالى إقامة البنان مقام اللسان، وأحدهما صامت والآخر ناطق، فيقوم مقامه مع المنافاة بينهما. وإن^{٣٤} كان القول دليلاً طبيعياً، فالخطُّ دليل صناعي. وقيام الصناعات مقام الطبيعيات كثير، ولما كان القول غير باق بل زائل سريعاً فُيِّد بالخط. وأي شيء أعجب من تقييد^{٣٥} الهواء السيَّال على وجهه يبقى دائماً، ولولا قيده بالكتابة لكان لا بقاء له إلا ريثما يصل إلى الأسماع، وكما أنَّ القول تسمعه السامعة وتؤديه إلى القوة^{٣٦} الفاهمة، كذلك الخط تبصره الباصرة وتؤديه إلى القوة الفاهمة، وكما أن الأقوال لغات^{٣٧} شتى وأوضاع مختلفة فكذلك الخطوط أقلام شتى وأوضاع مختلفة، وكما أن الكلام وأفصحه اللغة العربية، فكذلك أحسن الخطوط وأوضحها الخط العربي، وأنواع الخطوط كثيرة إلا أن المستعمل منها بين الناس أنواع خمسة: العربية، والعبرانية، والسريانية، والهندية، والحميرية. ونحن نذكرها مستعينا بالله تعالى، والله الموفق.

النوع الأول: العربية

وفيه فصول

الفصل الأول: في واضعها

سئل عبد الله بن عباس رضي الله عنهما عن أصل الكتابة العربية، فقال: إنما قبل مبعث رسول الله صلى الله عليه وسلم. وسئل: هل كانت تكتب على هذا الوجه أم لا؟ قال: نعم، فقيل له: ممن أخذ ذلك؟ قال: من الحارث بن أمية^{٣٨} فقيل: ممن أخذ الحارث^{٣٩}؟ قال: عبد الله بن جدعان، فقيل: ممن أخذ عبد الله؟ قال: من أهل الأنبار، فقيل: ممن أخذ أهل الأنبار؟ قال: من طاريء طراً عليهم من أهل اليمن، فقيل: ممن أخذ ذلك الطاريء؟ فقال: من جليجال بن الوهم^{٤٠} كاتب وحي هود عليه السلام.^{٤١}

هذا أصل الكتاب العربية.^{٤٢}

والكتابة العربية هي الطريقة التي يقال لها الكوفية،^{٤٣} وكان الناس على ذلك إلى زمن أبي الحسن بن مقلة الوزير^{٤٤} فإنه نقلها من الطريقة الكوفية^{٤٥} إلى طريقته، وطريقته حسنة، وكان الناس عليها إلى زمن علي بن هلال المعروف بابن البواب، فإنه نقلها إلى طريقته التي هي غاية^{٤٦} في الحسن واللطافة، وكتَّاب زماننا هذا على طريقته.

وأما نفس الكتابة فقد قال صلى الله عليه وسلم: "أول ما خلق الله تعالى القلم فجرى بما هو كائن إلى يوم القيامة." والله الموفق للصواب.

٣٤ في الهامش ب: الخط العربي قبل الإسلام ينسب إلى عبدالله بن الحارث
٣٥ ب: تقدير
٣٦ ب: - القوة
٣٧ ب: - لغات
٣٨ ب: من عبد الله بن الحارث بن أمية
٣٩ ب: عبد الله
٤٠ ب: - جليجال بن الوهم
٤١ ب: عجيب
٤٢ ب: - وهذا أصل الكتاب العربية. ب + وكانت غير الكتابة العربية إلا أنها على خط مستقيم.
٤٣ ب: - والكتابة العربية هي الطريقة التي يقال لها الكوفية.
٤٤ ب: وكان الناس على ذلك إلى انقراضهم وأما طريقة بن مقلة الوزير
٤٥ ب: - الكوفية
٤٦ ب: عجيب

٣٤ ب: فإن
٣٥ ب: تقدير
٣٦ ب: - القوة
٣٧ ب: - لغات
٣٨ ب: من عبد الله بن الحارث بن أمية
٣٩ ب: عبد الله
٤٠ ب: - جليجال بن الوهم

الفصل الثاني: في أصل حروف الكتابة

زعم أهل هذه الصناعة أن أصل جميع هذه الحروف^{٤٧} الخط المستقيم الذي هو قطر الدائرة،^{٤٨} والخط المقوس الذي هو بعض الدائرة.^{٤٩} ثم إن أجود الخطوط وأوضحها وأحسن المؤتلفات^{٥٠} ما كان مقادير حروفها إذا نسبت بعضها إلى بعض تكون نسبة متناسبة متقاربة.^{٥١} وقالوا: إنَّ المحرر الحاذق والمهندس الفاضل إذا أراد أن يكتب خطا جيدا وكتابة صحيحة ينبغي أن يجعل لها أصلا ينبغي عليه حروفه، وقانونا يقيس عليه،^{٥٢} والمثال في ذلك أن يخط^{٥٣} الألف بأي قدر شاء، ويجعل غلظه مناسبة لطوله، وأسفله أدق من أعلاه، ويكون^{٥٤} كالقطر الدائرة، ثم يأتي بسائر الحروف مناسبة^{٥٥} لطول الألف، ويجعل الباء والتاء والتاء مناسبة لطول الألف، ثم يجعل الجيم والحاء والحاء كل واحد مدته من فوق مثل نصف الألف، ومقوسة مثل نصف الدائرة التي تكون^{٥٦} الألف مساوية لقطرها، ثم يجعل^{٥٧} الدال والذال كل واحدة منهما مثل طول^{٥٨} الألف إذا قوس، والراء والزاء كذلك، والسين والشين رأسهما كمدة الجيم إذا قومتهما، ومقوسهما كنصف الدائرة، والصاد والضاد والطاء والظاء^{٥٩} بقدر الألف إذا قومت، ومقوس الصاد والضاد وألف^{٦٠} الطاء والظاء كما قيل، والعين والغين حلقتهما كحلقة^{٦١} الصاد، ومقوسهما كمقوسها، والغاء كالباء ورأسها محلقة، والقاف كمقوس السين ورأسها محلقة، والكاف مدتان كل واحدة قدر مدّة الباء، واللام ألف وباء، والميم راء ورأسها محلق، والنون نصف دائرة، والواو راء ورأسها محلق،^{٦٢} والهاء رأس محلقة، والياء دال وباء. فالكاتب إذا راعى^{٦٣} هذا التناسب كان خطه صحيحا واضحا، والله الموفق.

الفصل الثالث: في عدد حروف الكتابة العربية

قدر الواضع^{٦٤} أن هذه اللغة تدور على ثمانية وعشرين حرفاً، وذكر الحساب أنه عدد تام،^{٦٥} والعدد التام أفضل من الناقص،^{٦٦} وأنه قليل الوجود لا يوجد في كل مرتبة إلا واحد كالسنة في الأحاد. خاصية^{٦٧} هذا العدد أن أكثر ما وضع عليه أحد نصفه يخالف النصف الآخر كمنازل القمر فإنها ثمانية وعشرون، ودائما نصفها فوق الأرض ونصفها تحت الأرض، وذكروا أن مفاصل يدي الإنسان وخرزات فقار الظهر وريشات أجنحة الطيور كذلك. أما الحروف فمخالفتها من وجوه:

الأول: أن أربعة عشر منها منقوطة وأربعة عشر غير منقوطة.

الثاني: أن أربعة عشر منها ذكرها الله تعالى في أوائل السور وهي: ا، ح، ر، س، ص، ط، ع، ق، ك، ل، م، ن، هـ، ي؛^{٦٨} والنصف الآخر ليس كذلك.

٤٧ ب: الخطوط	٥٦ ب: في تكرار
٤٨ ب: المدار	٥٧ ب: أن
٤٩ ب: المستقيم	٥٨ ب: نصف
٥٠ ب: وأحسنها	٥٩ ب + حلقتها
٥١ ب - ما كان مقادير حروفها إذا نسبت بعضها إلى بعض تكون نسبة متناسبة متقاربة.	٦٠ ب - ألف
٥٢ ب: المقوس الذي لا يمكن فرق إذا نسبته بأن تغرض عليه ثلاث نقط على سمة متناسبة كدور السين والقاف، ويعرفه الحاذق المهندس ويفرق الماهر بين الصاد والضاد والطاء والظا، ويعلم كتابة من معلم أو قاعدة يقيس عليها حروفه، فبعد ذلك يقيس عليه.	٦١ ب - حلقة
٥٣ ب: تناسب	٦٢ ب: والواو رأس محلق للراء
٥٤ ب - ويكون	٦٣ ب: رعى
٥٥ ب: مشابها	٦٤ ب: قد علم أن الواضع في هامش ب: نصفه ١٤، وربعه ٧.
	٦٥ ب: من الزائد والناقص
	٦٦ ب: ومن خاصية
	٦٧ ب: في هامش ب: الله قرين حكم

الثالث: أن نصف هذه الحروف^{٦٩} تندغم فيها لام التعريف في اللغة العربية^{٧٠} وهي: التاء، والتاء، والذال، والذال، والراء، والزاي، والسين، والشين، والصاد، والضاد، والطاء، والظاء، واللام، والنون، والنصف الآخر ليس كذلك. واعلم أن لكل حرف صورة سوى الهمزة فإنها لم تجعل لها صورة خاصة لأنها كثير التضاف^{٧١} مرة من الألف، ومرة من الواو، ومرة من الباء، فبعد لها في كل صورة من هذه الصور الثلاث شكل^{٧٢} يدل عليها. والمرجع في خط الكتابة إلى خط المصحف، فإنه وضع أجمع عليه الصحابة والتابعون والسلف، والله الموفق للصواب.

الفصل الرابع: في ترتيب الحروف

وإنه نوعان:

الأول: ترتيب العامة، فإن واضعه راعى مشابهة الأشكال، فجعل الباء والتاء والتاء في نسق لمشابهة صورها، وكذلك الجيم والحاء والحاء، وكل ما كان له^{٧٣} شبيهه صورة جمع بينهما، وما لا شبيهه له من الكاف إلى الياء جعلها في الأخير. **وأما النوع الثاني:** ترتيب الخليل بن أحمد فإنه يراعي مخارجها. فكل ما كان من مخرج واحد جمعها وهي^{٧٤}: العين والحاء والهاء والغين والحاء، فإنها حلقية؛ لأن مبدأها من الحلق، والقاف والكاف فإنهما لهويتان؛ لأن مبدأهما من اللهاة، والجيم والشين والياء^{٧٥} والضاد فإنها شجرية؛ لأن مبدأها من شجر الفم وهو منفرجة، والصاد والزاي والسين فإنها أسلية؛ لأن مبدأها من أسلة اللسان، والطاء والتاء والذال فإنها نطعية؛ لأن مبدأها من نطق الغار الأعلى، والظاء والذال والتاء لثوية لأن مبدأها من اللثة، والراء واللام والنون ذلقية؛^{٧٦} لأن مبدأها من ذلق^{٧٧} اللسان، والواو والفاء والباء شفوية؛ لأن مبدأها^{٧٨} من الشفة، وهذا ترتيب الخليل المبني على المخارج وقد ابتدأ بالحلق واختتم بالشفة.

وإن أردت ضبط ترتيبها فخذ من هذين البيتين ليسهل عليك ذلك، وهما:

على حيث هم خذ غير قرية كاتم *** شرود جوى ضاد صدى سار زاويا

طوى دار تيم ظاهرا ذا ثلاثة *** لفيقاً نأى في بيت مروان آويا

خذ الحرف الأول من كل كلمة فإنه ترتيب الخليل.

الفصل الخامس: فيما اتفق عليه الكتاب

وهي أمور:

أحدها: أن الحروف تكتب بعضها متصلة ببعض، وبعضها لا تكتب متصلة إلا إذا وقعت طرفاً^{٧٩} في آخر الكلمة، كالألف والذال والذال والراء والزاي والواو فإنها إن وقعت في ابتداء الكلام أفردت، وإن وقعت في وسط الكلام^{٨٠} انفصلت عن الحروف التي تأتي بعدها ولا يتصل بشيء.

٦٩ ب: الأحرف

٧٠ في هامش ب: يدغم لام التعريف في ت ث د ز ر س ش ص ض ط ظ ل ن

٧١ ب: التصاريف

٧٢ في الأصل: شكلا

٧٣ ب: لها

٧٤ ب: وهي هذه

٧٥ ب - والياء

٧٦ ب - لأن مبدأها من نطق الغار الأعلى، والظاء والذال والتاء لثوية لأن مبدأها من اللثة، والراء واللام والنون ذلقية

٧٧ ب: ذولق

٧٨ ب: لأنها

٧٩ ب - طرفاً

٨٠ ب: الوسط

وثانيها: حذف الألف عن بعض الأسماء كما فعلوا بحرث، وصلح، وملك، وخلد، وكذلك بسفين، ومرون، وعثمان، وسليمن، وثلاثة، وثمينة، وكذلك بإبرهيم، وإسمعيل، وإسحق، وكذلك بالصلوة، والزكوة، والحيوة، والملئكة، والسموات، والقيمة.

وثالثها: ما يحذف لفظا وكتابة كحذف الألف من بسم الله، وهذا إنما يكون إذا وقعت في الابتداء، فإن كان في وسط الكلام يكتبونها وإن كانت محذوفة في اللفظ كقوله تعالى: ﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ وكذلك أَلِفُ الوصل إذا دخلت عليها همزة الاستفهام سقطت كقوله تعالى: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ﴾ وكذلك لام الفعل مثل قوله تعالى: ﴿وَيَدْعُ الْإِنْسَانَ﴾ وأيضا كقوله تعالى: ﴿سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ﴾

ورابعها: ما يكون محذوفا في اللفظ، مثبتا في الكتابة^{٨١} كالألف التي تكتب بعد واو ضمير الجمع في قوله ظلموا، وذهبوا، ليكون فرقا بين واو الجمع وواو لام الفعل من قولك يسمو ويعدو، وكذلك الواو في عمرو في حالتي الرفع والجر، لا في حالة النصب، لأن هذه جعلت فارقة بينه وبين عَمَرَ، ولا حاجة إلى الواو في حالة النصب؛ لأن علامة التنوين كافية وهي الألف.

وخامسها: ما يكون محذوفا في الكتابة، مثبتا في اللفظ، كالتنوينات كلها فإنها تظهر نونا في اللفظ دون الكتابة، ولا حاجة إلى ذكرها.

وسادسها: ما يظهر في اللفظ بحرف، وفي الكتابة بغيره، كقوله تعالى: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّأُولِي النِّهْيَةِ﴾ وكذلك قوله تعالى: ﴿تَذَكَّرَ لِمَنْ يَخْشَى، تَنْزِيلًا مِّنْ خَلْقِ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَى، الرَّحْمَنِ عَلَى الْعَرْسِ اسْتَوَى﴾ وأمثال ذلك. وكذلك ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَخَاهَا﴾، وكذلك قوله تعالى ﴿وَالضُّحَى وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى﴾ وكذلك المنون المنصوب في قوله تعالى: ﴿نُورًا مُّبِينًا﴾، وكذلك ﴿فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا﴾ وكذلك موسى، وعيسى، ويحيى... وذهبوا إلى أن يحيى إن كان اسما يكتب بالياء، وإن كان فعلا يكتب بالألف للفرق بين الاسم والفعل.

وسابعها: ما كتب عند الدرج بحرف، وعند القطع بغيره، كالأولى والأخرى، فإنها تكتب عند القطع بالياء، وإذا أضفته إلى مضمير يكتب بالألف، تقول: أولاه وأخراه، وكذلك إحداه. ومن كتب إحديه فقد أخطأ، بخلاف رأيت كليه.^{٨٢}

وثامنها: ما يكون الكاتب فيه مخيرا بين الحذف والإثبات مثل قوله تعالى: ﴿وَإِيَّايَ فَارْهَبُونَ﴾ و ﴿مَالَهُمْ مِنْ وَاقٍ﴾، ﴿وَمَالَهُمْ مِنْ وَاقٍ﴾، ﴿وَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَخَشَوْنِي﴾، ﴿كَيْفَ كَانَ عَدَابِي وَنُذْرِي﴾، و ﴿أَنَا وَمَنْ أَتَّبَعْنِي﴾، و ﴿يَوْمَ يَأْتِ﴾ و ﴿يَقْضِي الْحَقَّ﴾

هذه الاستعمالات معلومة من اتفاق الكتاب بالاستقراء، ولا دليل على ذلك إلا عادة الكتاب، فمن خالف ذلك فقد خالف عادة الكتاب، وكفى بخلاف الكتاب قبحا.

واعلم أن الابن إذا وقع صفة حذفوا همزته وكتبوا زيد بن عمرو، وإن وقع الابن في أول السطر أثبتوها فكتبوا ابن عمرو، وإن وقع الابن خيرا فلا بد من اثباتها فيكتب زيد ابن عمرو، كما في قوله تعالى: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ﴾ ومن قرأها ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ﴾ وجعله صفة لا يثبت الهمزة.

ومن أقبح الأمور أن يكتب الكاتب نصف الكلمة في آخر السطر ونصفها في السطر الآخر،^{٨٣} فإنه يحمل على جهل الكاتب، والله الموفق.

^{٨٢} ب: الأول

^{٨١} ب: في الخط

^{٨٢} ب: كليهما

النوع الثاني من الأقلام: العبرية^{٨٤}

وبهذا القلم كتبت التوراة، وإنه قديم^{٨٥} لم تعرف كيفية وضعه، ولا الاصطلاح الجاري^{٨٦} فاختصّ به اليهود يكتبون به اللغة العبرية^{٨٧} وليس لغغيرهم إليه حاجة شديدة. فأثبت حروفه المفردة ليتمكن الكاتب من الاطلاع عليه إن دعت الحاجة إليه، وهي هذه:

في المخطوطة	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
الأبجدية العبرية	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
المقابل في العربية	ا	ب	ج	د	هـ	و	ز	ح	ط	ي	ك	ل	م	ن
في المخطوطة	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
الأبجدية العبرية	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ
المقابل في العربية	س	ع	ف	ص	ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ

فهذه حروفه المفردة، من أراد أن يكتب بهذا القلم فيكتب ما شاء، والله الموفق.

النوع الثالث من الأقلام: السريانية

بهذا القلم كتب الإنجيل، وتعتبره النصارى فيما بينهم، ولا حاجة لغغيرهم إليه، فأثبت حروفه المفردة ليتمكن الكاتب من استخراجها إن دعت الحاجة إليه، وهي هذه:

في المخطوطة	ܐ	ܒ	ܓ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ
أبجدية سريانية	ܐ	ܒ	ܓ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ
المقابل في العربية	ا	ب	ج	د	هـ	و	ز	ح	ط	ي	ك	ل	م	ن
في المخطوطة	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ
أبجدية سريانية	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ
المقابل في العربية	س	ع	ف	ص	ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ

هذه أفراد حروف الكتابة السريانية، والضاد والطاء والغين لم توجد في اللغة السريانية^{٨٨} فلهاذا أهملت.

النوع الرابع من الأقلام: الهندية

والحاجة إلى تعلم هذا النوع أمس من الحاجة إلى غيره، لأن استخراج التقاويم وحساب التخت بهذا القلم، وتعلمه سهل فإنّ من عرف حروفه المفردة فقد فاز بالعرض، وهذه أفرادها:

^{٨٤} ب: العبرانية

^{٨٥} ب: في لغتهم

^{٨٤} ب: العبرانية

^{٨٥} ب: قلم قديم

^{٨٦} ب: + فيه

٥٠	٤٠	٣٠	٢٠	١٠	٩	٨	٧	٦	٥	٤	٣	٢	١
ن	م	ل	ك	ي	ط	ح	ز	و	هـ	د	ج	ب	ا
١٠٠٠	٩٠٠	٨٠٠	٧٠٠	٦٠٠	٥٠٠	٤٠٠	٣٠٠	٢٠٠	١٠٠	٩٠	٨٠	٧٠	٦٠
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت	ش	ر	ق	ص	ف	ع	س

هذه أفراد حروف القلم الهندي^{٨٩} مرتبة على حروف أبي جاد، والله الموفق للصواب.

النوع الخامس من الأقلام: الحميرية

زعموا أنه كان مستعملا في قديم الزمان، فأثبت أفرادها لعل الحاجة دعت إليه:^{٩٠}

𐩰	𐩱	𐩲	𐩳	𐩴	𐩵	𐩶	𐩷	𐩸	𐩹	𐩺	𐩻	𐩼	𐩽	في المخطوطة
𐩾	𐩿	𐪀	𐪁	𐪂	𐪃	𐪄	𐪅	𐪆	𐪇	𐪈	𐪉	𐪊	𐪋	خط المسند
10A60	10A7B	10A68	10A71	10A6B	10A66	10A65	10A67	10A62	10A78	10A74	10A73	10A75	10A64	UNICODE
هـ	ث	ب	ا	ك	ش	و	ر	ح	ز	ج	ض	د	ق	المقابل في العربية
𐪌	𐪍	𐪎	𐪏	𐪐	𐪑	𐪒	𐪓	𐪔	𐪕	𐪖	𐪗	𐪘	𐪙	في المخطوطة
𐪚	𐪛	𐪜	𐪝	𐪞	𐪟	𐪠	𐪡	𐪢	𐪣	𐪤	𐪥	𐪦	𐪧	خط المسند
10A7C	10A70	10A7A	10A61	10A72	10A6C	10A6E	10A76	10A69	10A77	10A6D	10A6A	10A79	10A63	UNICODE
ظ	ف	لا(ي)	ل	ع	ن	ص	غ	ت	ط	خ	س	ذ	م	المقابل في العربية

هذه أفراد حروف القلم الحميري مرتبة على:

قد ضح زحر وشكا بته *** مذ سخطت غصن على لافظ

وما سوى هذه الأقلام ليس مستعملا عند الكتاب.

والموضوعات كثيرة لا عد لها ولا حصر، كل من أراد يواطئ غيره^{٩١} على شيء ويكاتبه به ولا يطلع على ذلك غيرهما.

منها أن يجعل^{٩٢} الحروف الغير منقوطة^{٩٣} بعضها مكان بعض وهي هذه:

كم، حط، له، در، سع، صلا، مو.

فيكتب مكان الكاف ميما ومكان الحاء طاء وكذلك عكسها.

ومنها: أن يجعل^{٩٤} الحروف المنقوطة بعضها مكان بعض وهي هذه:

ني، فق، ضط، شز، خذ، ثج، بت.

ومن أراد أن يفعل مثل ذلك فيقدر على وضع كثير منها، ويسهل عليه ذلك إذا عرف الطريق، والله الموفق.

^{٨٩} ب: الهندية

^{٩٠} يبدو أن هناك اختلافات جدية مع الأبجدية الموحدة والمقبولة عموماً،

والتي تسمى أيضاً "خط المسند"

^{٩١} ب: - غيره

^{٩٢} ب: تجعل

^{٩٣} ب: الغير المنقوطة. لعل الأصح: غير المنقوطة

^{٩٤} ب: تجعل

النظر السادس: في أسباب الكتابة وآلاتها

وفيه فصلاان:

[الفصل الأول: في أسبابها

اعلم أن الكتابة كسائر الصناعات تتوقف على إرشاد أستاذ، فإن لم يجد فليكتب على خط أستاذ زمانا، فإنه يستقيم خطّه لكن على قدر استعداده. فإن الله تعالى قد خلق في الأنامل قوة، تتفاوت الناس في تلك القوة، فترى بعض الناس في خطّه لطافة وحسن وحلاوة تلتدّ العينُ بالنظر إليه، ولا تجد ذلك في خطّ الآخر^{٩٥} فإنها منحة من الله تعالى خصص أنامل هذا بما دون غيره، كما خصص بعض الأذهان بمزيد ذكاء وفطنة، وكما ترى من اللاعبين بالشطرنج فإن فيهم من يلعب بالطبقة العالية، حتى يطرح اللاعبُ المجدِّ الرخّ، وغيره لا يقدر على ذلك وإن كان أعلم منه وأدكى. وماذا لك إلا لخاصية جعلها الله تعالى في قوة المفكرة ولم يجعلها في مفكرة غيره.

وحكى إبراهيم بن جبلة أنه مرّ به عبد الحميد الكاتب المشهور، فرآني أكتب خطا ردّيّا فقال: أتريد أن يجود خطك؟ فقلت: بوذي ذلك. فقال: أطل جلفة قلمك وحرف قطعك وأمنها، ففعلت ذلك فجاد^{٩٦} خطي.

وحكى أيضا أن بعض الناس شكّا إلى ابن أبي طاهر الكاتب من رداءة خطه فقال له ابن أبي طاهر: ألق دواتك، وأطل سنّ قلمك، وفرّج بين السطور، وقرمط بين الحروف. ففعل ذلك فاستوى خطّه. وإنما قال له: ألق دواتك، لأن القوم كانوا يكتبون بالبحر من غير ليقة، والحرّ رقيق لا يجري كما يريد الكاتب، بخلاف الليقة فإن قوامها غليظ يجري كما يريد الكاتب. والله الموفق [للسواب].

الفصل الثاني: في آلات الكتابة وأدواتها

من أراد خطا حسنا فعليه بتحسين آلات الكتابة وأدواتها: قلم جيد، وسكين حاد، ومداد أسود براق، وقرطاس نقي. قيل لبعض الكتاب: أيّ تلاميذك يكتب أحسن؟ قال: من سكينه أحد.

أما المداد والقرطاس فبمثابة المادة للخط. ومن المعلوم أن الصورة تزداد حسنا بحسن المادة، ألا ترى أن الصانع الواحد إذا اتخذ خاتما من ذهب وخاتما من فضة على شكل واحد وصنعة واحدة فإن الخاتم الذهبي يكون أحسن صورة من الخاتم الفضيّ مع اتحاد الصانع والصنعة، وكذلك إذا كتب الكاتب بدواة وقلم رديين على كاغد رديّ، لا تكون كتابته مثل كتابته بالأداة الجيدة. والمداد الجيد ما يكون ذا سواد وبرق وجريان منعقد لا يتغير مكتوبه عند إصابة النداءة.

فصل في اعمال الخبر

يؤخذ غصن أخضر ويكسر، ويصب عليه من الماء خمسة أمثاله، ويجعل في قدر نحاس، ويوقد تحته نار لينة حتى يذهب نصف الماء، ثم يصمّى بجزقة صفيقة، ويطرح عليه من الصمغ العربي، على كل رطل من ماء الغصن المصفي خمسة أساتير، ونصف أوقية من الزاج الأخضر الكرمانى، فإنه يكون في غاية الجودة، ولو ألقى عليه شيئا من النوشادر لا يتكرح ألبنته، ولو كان [وضع] شيئا من الملح فإنه لا يجمد في البلاد الشديدة البرد. والله الموفق.

آخر يتخذ بندق لأجل السفر:

يستحق العفص الأخضر سحقا ناعما حتى يصير كالكحل، ويسحق الصمغ أيضا مثله، ومثل نصفه^{٩٧} زاج أخضر كرمان^{٩٨} حتى يصير الكلّ مثل الكحل، ثم يجمعه ببياض البيض كالعجين، ويتخذ منه بندق، ويجعلها في ظرف مسدود الرأس لا يدخلها الريح والغبار، يبقى دهرًا طويلًا فإذا أردت أن تكتب به فانقعها في ماء واستعمله.

آخر في حبر المصاحف:

يرضّ العفص على قدر الحمص ويُصب عليه من الماء عشرة أمثاله ويوقد تحته نار لينة حتى يرجع إلى مثليه، ويطرح عليه من الصمغ والزاج كما ذكرنا، ويلقى عليه^{٩٩} من زيد البحر مسحوقا فإنه يمسه ويسوده فلا ينقد من القلم إذا استمده الكاتب. وإن^{١٠٠} سحقته وألقيته في ماء العفص أمسكه ولا يتكجج.^{١٠١}

آخر في حبر النشاستج:

يؤخذ نشا الخنطة ويجعل في طنجرة ويوقد تحته حتى يحترق ثم يقرب منه شعلة حتى يلتهب ويصير كالرماد، ثم يستحق حتى يصير كالهباء، ويصب عليه ماء العفص، ويعرض على النار حتى يذهب^{١٠٢} مايته، ثم يخلط به ماء الزاج الكرمان^{١٠٣} مقدار ما يسوده فإنه يكون جيدا. والله الموفق.

آخر في صنعة المداد:

يؤخذ دخان البز عشرة دراهم ويجعل في طنجرة، ويعرض على النار حتى تذهب منه دهنيته، ثم يجعل في الهاون ويصب عليه ماء الصمغ العربي قليلا قليلا ويحلّه به، ثم يصب عليه ماء العفص والزاج على النسبة التي ذكرناها، ويترك في الشمس مقدار ما يذهب^{١٠٤} مايته، ثم يرفع فإنه نوع حسن، والله الموفق.

آخر مداد في غاية الحسن:

يؤخذ من الدخان عشرة دراهم، ومن العسل مائة درهم، ومن الصمغ مثله، ومرارة بقرة، وعشرة دراهم عفص، ودرهم زاج كرمان^{١٠٥}. يرضّ العفص وينقع في الماء ليلة، ويُجعل فيه الزاج، ثم يخلط بالصمغ والعسل ويوقد تحته حتى تذهب مايته، ويحلل الدخان بماء الصمغ بعد أن أخذ دهنيته، ويضمّه إلى بقية الأدوية، ويتخذ منه أفراسا ويجففها، ويستعملها عند الحاجة، فإنه في غاية الحسن.

آخر في مداد الأتقاس:^{١٠٤}

يحرق اليقطين ويؤخذ فحمة ويسحق ويخلط بالمبيختج وصفرة البيض ثم يترك في الظل حتى يجفّ، ثم يخلط مع كل من^{١٠٥} عشرة دراهم من الصمغ العربي، ويبلّ بماء العفص ويكتب به فإنه يكون جيدا، والله الموفق.

آخر في المداد المصري:

١٠٢ ب: تذهب

١٠٣ ب: تذهب

١٠٤ ب: الأتقاس

١٠٥ ب: رطل

٩٧ ب: ونصف مثله

٩٨ ب: الكرمان

٩٩ ب: + قليل

١٠٠ ب: وإذا

١٠١ في هامش ب: لا يفسد

يؤخذ الأنفاس ويسحق ناعما ويلقى على كلِّ منّ منه عشرة دراهم من الصمغ العربي ومن العفص مثله، ومن الكاغد المحرق خمسة دراهم ويجعل الجميع في الهاون ويجمعها في مصفرة^{١١٧} البيض، ويتخذ منه^{١١٧} أقراصا ويستعمل^{١١٨} عند الحاجة فإنه يكون^{١١٩} جيدا.

آخر في المداد الصيني:

يحرق القرع ويسحق بالنشاستح المطبوخ الذي يطلى به الكاغد مقدار ما يعجنه ثم يسحقه بماء الصمغ المحلول ويجففه حتى يذهب ثلثاه ثم يسحق باللبن الحليب ويبلل بماء الصمغ ويرقّق به، يخرج مداد براق أسود جيد.^{١١٠}

آخر في حبر ذهبي اللون:

يؤخذ^{١١١} من الطلق المحلول جزؤ^{١١٢} ومن العسل الأحمر جزوان،^{١١٣} ومن القلقنت^{١١٤} جزؤ^{١١٥} وهو زاج أحمر. واجعل الكل في ظرف واضربه باليد ثم اجعله في قرعة^{١١٦} وإنبيق وقطره، ثم اجعل قطارته في قارورة وشمسها^{١١٧} عشرين يوما فإنه يتلون بألوان، فاصبر حتى يثبت على لون الذهب الأحمر واكتب به فإنه جيد.

آخر:

يؤخذ الزنجفر وينقع^{١١٨} في خلّ خمر سبعة أيام، واخلط به بعد ذلك الصمغ^{١١٩} المحلول واطرح عليه مرارة شَبُوط واكتب به فإنه يبقى بلون الذهب.

فصل ١٢٠ في اعمال الليق

إن أردت ليقة بلون الذهب يؤخذ من الزرنيخ الأصفر، ويسحق بمرارة الشاة السوداء ويكتب به، ثم يصقل بمحجر الشاذنج فإنه يخرج على لون الذهب.

آخر، ليقة فضية:

يأخذ الزبيق المقتول ويجعل^{١٢١} في غراء السمك ويكتب به، ويترك حتى يجف، ثم يصقل بالجزع، فإنه يخرج على لون الفضة.

آخر، ليقة ياقوتية:

يؤخذ^{١٢٢} زنجفرا مسحوقا، ويغسله بماء الملح، ويتركه حتى يرسب.^{١٢٣} تصفي الماء عنه ثم اختلطه بالصمغ العربي النقي المصفى، واضربه بأصبعك حتى يطلع لونه، اجعله في الدواة، ثم اجعل الليقة الحريز النظيفه وحرك الدواة واكتب عند ذلك.^{١٢٤}

آخر، ليقة زمردية اللون:

١١٦ ب: وثمسه

١١٨ ب: ويجعل

١١٩ ب: + العربي

١٢٠ ب: آخر

١٢١ ب: ويجعله

١٢٢ ب: يأخذ

١٢٣ ب: يجف

١٢٤ في نسخة ب ساقطة: تصفي الماء عنه إلخ. النص في نسخة ب: وتحله بماء العفص الأصفر ويتخذ منه ليقة ويكتب به فإنه يخرج ياقوتي اللون.

١٠٦ ب: بصفرة

١٠٧ ب: منها

١٠٨ ب: وتستعمل

١٠٩ ب - يكون

١١٠ ب: فإنه يخرج مدادا براقا أسودا جيدا.

١١١ يأخذ

١١٢ جزءا

١١٣ في الأصل: جزئين

١١٤ ب: القلقنته

١١٥ في الأصل: جزءا

١١٦ ب: قرع

يأخذ شيئاً من الزنجار ويسحقه في الخل العتيق سحقاً جيداً ويجففه ثم يلقى على كل عشرة دراهم درهماً من الزعفران ويحل بالصمغ العربي بالخل ويخلطه ويتخذ منه ليقة فإنه يخرج على لون الزمرد.

آخر ليقة الزنجفر:

يؤخذ الزنجفر ويسحق على الصلابة ناعماً ثم يغسل بماء الرمان أو الخل مراراً وصفة غسله أن يخلطه بالخل أو بماء الرمان ويحركه فيه حتى يمتزج به شجيجاً ثم يترك حتى يرسب ويريق المابع عنه ثم يصب عليه مرة أخرى خلاً أو ماء رمان جديداً حتى يفعل ذلك ثلاثاً ثم يجفف ويعيد سحقه ويحفظه من الغبار ويقويه بالصمغ فإنه إذا اتخذ منه ليقة يبقى أحسن ما يكون.

فصل في الكتابة بالأجساد

إذا أردت أن تكتب بالذهب فخذ من الأناك خمسين درهماً وأذبه وأفرغه في قرح ماء خمسين مرة حتى يكتسب ذلك الماء رايحة الأسرب ثم خذ ما شئت من الذهب الخالص وأذبه وأفرغه في ذلك الماء خمس مرات فإنها تلين بحيث يمكن سحقها، فاسحقها في هاون زجاج أو اسفيدرويه سحقاً ناعماً واخلط بها الصمغ العربي واكتب بها بعد ما مرستها بالصمغ شديداً، ثم يتركها إذا كتبت بها حتى تجف ثم تصقلها بالجزع فإنه يخرج في غاية الحسن.

آخر في حل الفضة:

إذا أردت أن تكتب بالفضة خذ بوتقة وتدوب فيها القعلي مراراً ثم تنظفها وتدوّب فيها الفضة مراراً كما قلنا في الذهب فإنها يبيس وتتفتت لأن الرصاص عدوّ الفضة كما أن الأناك عدوّ الذهب وتفعل بها ما قلنا في حل الذهب وتكتب بها.^{١٢٥}

آخر في حل الذهب:

إذا أردت أن تكتب بالذهب خذ من الأوراق التي يستعملها^{١٢٦} المزوقون، وتخلطها بالعسل الصائفي، وتمرسها كثيراً في قرح صيني أو زجاج حتى ينحل بحيث لا ترى فيها أجزاء الذهب، ثم صب عليها الماء واضربها باليد، ويترك حتى يرسب ثم يصب عليها^{١٢٧} ويخلط بالصمغ المحلول مقدار ما يجمعها، ثم إن شاء يكتب بمائها، وإن شاء اتخذ منها ليقة، ويكتب بها ويترك حتى يجف ويصقل بالجزع فإنه يبقى كالشمس يتلألاً حسناً وضياءً، والله الموفق.

فصل في حل الأجساد السبعة

إذا أردت أن تكتب بشيء من الأجساد السبعة خذ قطعة من أي جسد أردت أن تكتب به، وحكّه على مسنّ بالماء إلى أن يصير الماء بلون ذلك الجسد في جام، فإذا حصل المقدار الذي تريده فاتركه ليرسب في الماء، وصب عنه الماء واتركه حتى يجفّ، فإذا جفّ^{١٢٨} اخلط به الصمغ العربي المحلول واكتب به فإنه جيد.

آخر في الكتابة بالأجساد السبعة:

إذا أردت أن تكتب بشيء من الأجساد فاعمد إلى حجر اللازورد، واسحقه وامزجه بماء غراء السمك، واكتب به ما شئت، واتركه حتى يجف ثم خذ ميلاً من أي جسد أردت أن تكتب به، واكتب فوق تلك الكتابة بالميل مراراً فإنه يظهر عليها لون ذلك الجسد أحسن ما يكون. والله الموفق للصواب.

^{١٢٧} ب: يصب الماء عنها

^{١٢٨} ب: - جفّ

^{١٢٥} في بداية "آخر، ليقة زمردية اللون" حتى هنا ساقطة في نسخة "أ"

^{١٢٦} ب: تستعملها

فصل في اعمال الملاحظات

إذا أردت أن لا يعلم أحد ما كتبت من الناس غير المكتوب إليه فاكتب بشيء من الطرق التي نذكرها. وحكي أن الإسماعيلية كتبوا كتابا إلى شخص بناحية "فها" في زمن "البارغو" صاحب قزوين، فظفر هو بقاصدهم وأخذ منه الكتاب، فلما فتحه كان بيضا لا مكتوب فيه، فعلموا أنّ فيه حيلة، وأن الكتاب لا يخلو من المكتوب. فراجعوا أبا محمد النجار القزويني وكان علمهم في زمانه، فأمر أن يعرض الكتاب على النار، فلما وقع عليه ضوء النار، ظهرت عليه كتابة كتبوها إلى شخص بناحية "فها" من أعمال الري، وطلبوا منه الإبل والحمام. فقال الأمير: المشكل بعد ما انحلت، من أين بـ "فها" الإبل والحمام؟ فقال: أراودا بالإبل القسي، وبالحمام النبال. فقالوا من أين قلت؟ قال: أما سمعتم قول الشاعر في وصف الإبل:

خوص كأشباح الحنايا ضمّر

وقول الآخر في وصف السهام:

وإذا رمت ترمي بموت طائر

إذا أردت^{١٢٩} أن تكتب خطأ لا يظهر على القرطاس، فاكتب بماء النوشادر، فإنه إذا جف لا يبين شيء، وإذا عرضته على النار يظهر خطأ أسود يقرأ منه.

آخر:

إذا كتبت بمرارة السلحفاة تظهر الكتابة بالليل دون النهار.

آخر:

يؤخذ دهن السمك ويعرض على النار حتى يغلظ، ثم يكتب به، فإنه لا يبين، وإذا عرض على الشمس يظهر عليه خط بلون الذهب.

آخر:

يكتب بماء البصل الأحمر ويترك حتى يجف فإنه لا يبين شيء، فإذا عرض على النار يظهر خطأ أخضر.

آخر:

يكتب بماء العنق فإنه لا يبين شيء، فإذا غُمس في ماء الزاج يظهر عليه كتابة سوداء.

آخر:

يؤخذ الحرمل ويسحق وينقع في الماء وينزل يومين، ثم يكتب بذلك الماء فلا يبين شيء، وإذا قرب من النار ظهرت الكتابة.

فصل في اعمال عجيبة

إذا أردت دواءً يقلع الحبر من الكاغد فخذ شبا ومصلا وقلى وكبريتا أصفر، أجزاء سواء، ويسحق ويسقى خل خمر حتى يصير كالمزهر، ثم اتركه حتى يجف، واتخذ منه بنادق، وتحك بها الحبر عند الحاجة.

آخر:

إذا أردت دواءً يقلع الدهن من الكاغد فخذ شيئا من العظم واحرقه بالنار، ثم اسحقه ناعما واتره على الكاغد، واجعل فوقه ثقيلًا واتركه ليلا، فإنه يأخذ جميع ما كان عليه من الدهن، ويجعله كأن لم يكن أصابه.

^{١٢٩} "إذا أردت... وبعده ساقطة في نسخة ب حتى ابتداء "النظر الثامن"

آخر: في عمل القلم البغدادي:

إذا أردت أن تنقش الأقلام فخذ من طين الخزافين، وحلّه في مرارة الغنم، وامسح القلم مسحا ثم انقشه به واتركه حتى يجف، ثم خذ مجمرة فيها جمر، وتطرح عليها شيئا من الكبريت الأصفر، وتدهن به القلم حتى يسودّ، ثم تمسحه بخرقه وتدهنه فإنه يبقى منقوشا.

آخر:

إذا أردت أن لا يتتلّ الكاغد بالماء خذ شيئا من الشبّ اليماني واسحقه واعجنه باللبن وتشدّه في خرقه، واطل به الكاغد جيدا ثم اصقله فإنه لا يتتلّ بالماء.

آخر:

إذا أردت أن لا يقرب المكتوب شيء من الهوام فاجعل في المداد مرارة البقر.

آخر:

إذا أردت أن لا يقرب الفار وغيره الكاغد فعند التزوين يستعمل فيه شيء من شحم الخنظل.

النظر السابع: في الكاتب

واعلم أن الكاتب يجب أن يكون أفضل الناس لأنه لسان الملك، وما كتبه يكون مضافا إلى الملك، وكلام الإنسان عيار عقله، فالكلام الركيك والحشو والخطأ واللحن لا يليق بالملوك، ولهذا المعنى يجب أن يكون الكاتب موصوفا بأكثر العلوم لأنه كلما كان علمه أكثر كان مجال كلامه أوسع، فلا بدّ من علم اللغة ليضع لكل معنى لفظا يليق به، والنحو والتصريف لتسلم ألفاظه عن اللحن الذي هو أفحح العيوب، ولقد رأيت اللحن عند أهل الفضل من أقيح العيوب.

ثم يجب أن يكون عنده حظ وافر من علم البيان، وهو حسن استعمال العربية لئلا يكون كلامه مثل كلام أهل السوق، ومن أراد ذلك فلينظر في اللفظ قبل التأليف الذي يصير به كلاما، كما أن الصانع ينظر فيما يستعمله من الآلات أنما هل تصلح لهذا الغرض فيختار من الألفاظ ما هي أدلّ على المعنى الذي يريد، وإلى الكلمة التي قبلها، إن ضمت هذه إلى تلك هل تكون عذبة ملائمة، فإن وجدها كذلك اختارها، وإن وجدها ثقيلة بئنة مستكرهة فليلقها، ويطلب ملائمة اللفظ والمعنى، ومن راعى هذا الشرط فهو كاتب حقا، كما ترى ذلك في مراسلات الصابي كاتب عضد الدولة. ومن جمع بين ملائمة الألفاظ والمعنى وحسن الخط فقد نال أعلى المراتب. قال الإمام عبد القاهر الجرجاني رحمة الله عليه: إن الألفاظ لا تتفاضل من حيث هي ألفاظ، وإنما الفضيلة ملائمة معنى اللفظ لمعنى يليها ولطافة اللفظ، وما يشهد لذلك أنك ترى كلمة تروك وتؤنسك في موضع ثم تراها بعينها تثقل عليك وتوحشك في موضع آخر كلفظة الشيء في قول أبي حية:

إذا ما تقاضى المرء يوم ولىة *** تقاضاه شيء لا يملّ التقاضيا

فإنك تعرف حسننها ولطفها ومكانها من القبول. ثم انظر إليها في بيت المتنبي:

لو الفلك الدوار أبغضت سعيه *** لعوقه شيء عن الدوران

فإنك ترى من الثقل بحسب ما نلت من الحسن فيما تقدم. وهذا باب واسع، فإنك تجد الرجلين قد استعملا كلاما بعينه، وترى هذا قد فرع السماء، وترى ذاك قد لصق بالحضيض. وهذا آخر كلام عبد القاهر.

ويجب أن يكون الكاتب عارفا بتفسير القرآن وأحاديث النبي صلى الله عليه وسلم ليستشهد بهما في المواضع، وبالأشعار والأمثال ليذكرها في مواضعها اللائقة، وبأصول الدين حتى لا يكتب ما يخالف الاعتقاد، وبالفقه حتى لا يكون حكم الملك

مخالفا للشرع، ويكون عارفا بالشعر وعلم العروض حتى لا يجري في قلمه شعر غير موزون، فإنه قبيح جدًا، ويجب أن يكون عارفا بقصص الأنبياء وأخبار الملوك الماضين، وبوقائع العرب والعجم، وسير الملوك الماضين ليذكرها في مواضعها إن دعت الحاجة إلى ذكرها. ويجب أن يكون عارفا بالصكوك لحاجة العهود والمواثيق، وعليه أن يتصفح كلام الأوائل كرسالة الصابي كاتب عضد الدولة، وعبد الحميد كاتب عبد الملك بن مروان. ومن العجم كلام محمد بن نصر الله الغزنوي صاحب كلبيلة ودمنة، فإنه كان عارفا بما ذكرناه من العلوم، وكان كاتب بمرام شاه السبكتكيني، وكذلك الرشيد وطواط كاتب خوارزمشاه آنسز، له أشعار عربية وعجمية وديوان رسائل.

ومما يليق بهذا المكان حكاية حكاها عمرو بن مسعدة وزير المعتصم قال: كنت منحدرًا في سفينة إلى أهواز، فلما وصلت إلى دير عامولًا إذا رجل يصيح: يا ملاح قرب إلى الشط واحملي فإني رجل منقطع. فأمرت بحمله فأدخلوه فدخل وقعد في كوئل الزورق. فقلت له: أين تريد؟ قال: موضع كذا. قلت: ما غرضك؟ قال: نيب لي هناك. فقلت له: ما صناعتك؟ فقال: حائك، ثم قل لي: جعلت فداك، سألتني فهل تأذن لي أن أسألك؟ قلت: سل عما شئت. فقال: ما صناعتك؟ فكرهت أن أذكر الوزارة. قلت: أنا كاتب. فقال: جعلت فداك، الكتاب خمسة أصناف:

- كاتب رسائل يعرف الفصل والوصل، والتهاني والتعازي، والترغيب والترهيب.

- وكاتب خراج يعرف الذرع والمساحة والهندسة.

- وكاتب جند يعرف حساب النقادين وحلي الناس وشيات الدواب.

- وكاتب قاض يعرف الشروط والأحكام والحلال والحرام.

- وكاتب شرطة يعرف الجراح والقصاص والعقول.

فأتهم أنت أعزك الله؟ قلت: كاتب رسائل. قال: أخبرني لو كان لك صديق فتزوجت أمته، فكيف تكتب إليه أتعيه أم تحنيه؟ قلت: التعزية أولى. قال: صدقت، فكيف تعزيه؟ قلت: والله ما أقف على ما أكتب إليه. قال: فلست بكاتب رسائل، فأبي كاتب أنت؟ قلت: كاتب خراج. فقال: ما تقول -أصلحك الله- إذا ولّاك السلطان عملاً، فجار نوابك وجاء القوم يتظلمون من بعض عمّالك وأردت أن تنظر في أمرهم بالعدل ولأحدهم قراح أردت أن تمسحه فكيف تمسحه؟ قلت: اضرب العطوف في العمود وانظر مقدار ذلك. قال: فإذاً تظلم الرجل. قلت: فأمسح العمود على حدة والعطوف على حدة، قال: فإذاً تظلم السلطان. قلت: والله ما أدري. قال: فإذاً لست بكاتب خراج، فأبهم أنت أصلحك الله؟ قلت: كاتب جند. قال: فما تقول في رجلين، أحدهما أحمد مقطوع الشفة العليا، والآخر أحمد مقطوع الشفة السفلى. قلت: أكتب أحمد الأعمى، وأحمد الأعمى. قال: فكيف ورزق أحدهما مائتا درهم، ورزق الآخر ألف درهم؟ قلت: ما أدري هذا. قال: فإذاً لست بكاتب جند، أبهم أعزك الله، قلت: كاتب قاض. قال: ما تقول -أصلحك الله- في رجل توفي عن زوجة وسرية، وللزوجة بنت وللسرية ابن، فلما مات أخذت الزوجة الابن وادّتمه وجعلت بنتها مكان الابن وتنازعتها فيه، فكيف تحكم بينهما، وأنت نائب القاضي؟ قلت: لا أدري. قال: فلست بكاتب قاض، فأبهم أنت؟ قلت: كاتب شرطة. قال: فما تقول في رجل وثب على غيره وشجّه موضحة، فوثب المشجوج على الشاج فشجّه مأمومة. قلت: لا أعلم. قال: فلست بشيء منها.

قلت له: قد سألت أصلحك الله، ففسّر لي ما سألت. فقال: أما الذي تزوجت أمه فكتب إليه: أما بعد، فإن أحكام الله

تجري على خلاف مراد الخلق، والله يختار لعباده، فيختار لك في قبضها إليه، فإن القبور أكرم الأكفاء والسلام.

وأما القراح فتضرب واحداً في مساحة العطوف، فمن ثمة بابه.

وأما الحلبة فتكتب لمقطوع العليا: أحمد الأعمى والمقطوع السفلى أحمد الأفلح.

وأما المرأتان فتزن لهنهما، فأيتهما أخف لبنا فهي صاحبة البنت.
وأما صاحب الشجة ففي الموضحة خمس من الإبل وفي المأمومة ثلث الديدية.
فقلت له: أصلحك الله، ما الذي نزع بك إلى هاهنا؟ قال: ابن عم لي كان عاملا على ناحية فألفيته معزولا، فقطع بي وأنا خارج إلى نسيب لي اضطرب في المعاش. قلت: ألسنت ذكرت أنك حائك؟ قال: أعزك الله، أحوك الكلام لا الثياب. قال: فطرحته عليه من ثيابي، وأخذته معي إلى أن رجعنا إلى أمير المؤمنين، فقال: أخبرتني بما كان في طريقك. فذكرت حديث الرجل. فقال: هذا لا نستغني عنه. فولّاه بعض الأمور. فكنت ألقاه بعد ذلك في الموكب النبيل. والله الموفق للصواب.

النظر الثامن: في المكتوب على قدر علم الكاتب

فإن العلم واللفظ والمعنى مسخر له بقلبها كما يشاء، فرمى بلغ الكاتب فيها مبلغا يسمى سحرا.^{١٣٠}
وحسن صنعه الإيجاز في موضع الإيجاز، والإطناب في موضع الإطناب، والإيهام في موضعه، والإيضاح في موضعه، والتأكيد في موضعه، والتكرير في موضعه، والمبالغة في موضعها.
وروي أن رجلا وصف رجلا بصفات حميدة وبالغ فيها بمحضر رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال المذكور: يا رسول الله إنه يعرف من مناقبي أكثر من ذلك ولم يذكرها. فغضب الذاكر وقال: بل أنت كذا وكذا وذكره بصفات ذميمة وبالغ فيها غير منافية لما ذكرها أولا فقال صلى الله عليه وسلم: إن من البيان لسحرا.

وعلم البيان مأخوذ من كلام الله تعالى وكلام رسول الله صلى الله عليه وسلم، ومن أراد ذلك فلينظر فيهما، فإن الله تعالى عند الإطناب يقول: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا﴾ إلى قوله تعالى: ﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾، لما أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم باتباع ملته أتى عليه وأطنب، ولما لم يرد ذلك أوجز فقال: ﴿وإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى﴾، وكذلك قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ إلى قوله تعالى: ﴿وَسِرَاجًا مُبِينًا﴾ أطنب في وصفه عند الإرسال تعظيما لشأنه، وأوجز في ذكره عند الموت وقال: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ﴾.

وأما الإيهام ففيه التهويل والتهديد العظيم، فإن الملك إذا قال: لأفعلن بك ما أفعل^{١٣١} ليس كقوله: لأضربنك أو لأحبسنك^{١٣٢} لأن في الإيهام لا يخطر ببال السامع عقوبة إلا يقول: لعله أراد أصعب من هذا. فلما جرى بين موسى وبين فرعون مناظرة طويلة واحتجاج، ومن فرعون عتوّ وعناد، أولها: قال: ﴿فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى﴾ إلى أن قال: ﴿فَأَتَّبِعُهُمْ فَرَعَوْنُ بِجُنُودِهِ﴾ فاقضى أن يذكر عقوبة هائلة شديدة، قال تعالى: ﴿فَعَشِيَهُمْ مِنْ آيِهِ مَا عَشِيَهُمْ﴾ ولما يجر هذه المقدمات أوضح، وقال: ﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ﴾

وأما التأكيد فمثل قوله تعالى: ﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فَتَمَّ مِيقَاتَ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ وفائدة هذا التأكيد أن لا يظن ظان أن الثلاثين كانت مرة والعشر^{١٣٣} مرة أخرى منفصلة. فأفاد أن العشرة كانت متصلة بالثلاثين. وكذلك قوله تعالى: ﴿فَصَبَّامُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي السَّحَابِ وَسَبْعَةَ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ وفائدة هذا التأكيد^{١٣٤} أن يعلم أن العشرة كلها بدل دم التمتع.

^{١٣٠} "إذا أردت... وبعده ساقطة في نسخة ب حتى هنا.

^{١٣٢} ب: والعشرة كانت

^{١٣١} ب: أفعلن

^{١٣٤} "هذا التأكيد... وبعده ساقطة في نسخة "ح" حتى "بته على أنه أراد"

^{١٣٢} ب: ولا أحبستك

وأما التكرار في القرآن فكثير، وفائدة التكرار زيادة النظر فيه والإعتناء به. فإن من كتب كتابا إلى غيره فإن كان له أمر مهم يكرره في الكتاب مرتين أو أكثر ليعلم زيادة الإعتناء به. ولما كان قصة موسى مع فرعون ومع اليهود مشتملا على عجائب كثر في القرآن لزيادة الإعتبار والإستبصار.

وأما المبالغة فإنها كثيرة في القرآن فإنه تعالى لما أنزل: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بِئْتًا﴾ وقال تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا﴾ قال المشركون: أو رنا يذكر العنكبوت والذباب؟ أنزل الله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةٌ فَمَّا قَوْفَهَا﴾ فإنها أحقر من العنكبوت والذباب، وكذلك بالغ في بخل اليهود وقال: ﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾ أو كذلك بالغ في أمر من كذب بآيات الله، وقال: ﴿وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجُمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾

وقد يذكر الشيء الواحد من أراد أن يحسنه فيحسنه ومن أراد أن يقبحه يقول قبحه كما إذا كان عند رجل احتمال وسكون، فمن أراد أن يقبحه يقول: إنه جبان؛ ومن أراد أن يحسنه يقول: إنه رجل حليم. وكذلك إذا كان عند رجل طيش فمن أراد أن يقبحه يقول: إنه مجنون، ومن أراد غير ذلك يقول: إنه رجل حاد.

واعلم أن الإطناب والإيضاح بالگرامين والصكوك أليق؛ لأن الخطاب في الغرامين للعامة فكلما كان أوضح كان أعرف عندهم. وأما الصكوك فالغرض منها تقرير الإملاك على ملاكها، فكلما كان أوضح كان أشدّ تقريرا.

وأما الإيجاز فبالمراسلات أليق حتى لا يطلع عليها غير المراسل إليه.

وئقل عن عبد الملك بن مروان أنه كتب إلى الحجاج: "أما بعد؛ فإنك سالم!" فاشتبه ذلك على الحجاج وسأل عن ذلك كثيرا من الناس حتى تبّه^{١٣٥} على أنه أراد قول ابن عمر لابنه سالم: "يديروني عن سالم وأديهم، وجلدته بين العين والأنف سالم."

ونقل أن بعض السلاطين كتب إلى بعض خلفاء بني العباس تهديدا، فكتب إليه في جوابه كتابا طويلا أوله:

"بسم الله الرحمن الرحيم" وآخره "أم". فلما رأوا ذلك تحيروا في الغرض منه، قال بعضهم عرفوني مضمون الكتاب الذي كتبتم إليهم، فإذا فيه: لأنقل تراب بغداد إلى خراسان على ظهر القبلة، فقال أرادوا بهذا: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ﴾.

ولنذكر بعض مكاتبات أرباب هذه الصنعة ليعرف علو مراتبهم في هذه الصنعة. والله الموفق

فصل في المكاتبات

- كتب سليمان بن داود عليهما السلام إلى بلقيس ملكة اليمن وأمر الهدهد ليحمل إليها: ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلَا تَعْلَمُونَ عَلَيَّ وَأَنْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾. أربع كلمات: نهي وأمر وتهديد عظيم ونصيحة بالغة، وإنما قدم النهي؛ لأنه أهم. فإن الغالب على الملوك الكبير، وذلك أضمر شيء بهم وعند ترك الكبر يسهل منهم الإسلام.

- كتب رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى هرقل ملك الروم:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ. سَلَامٌ عَلَيَّ مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى. أَمَا بَعْدُ؛ فَأَنَا أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ، أَسْلِمُ تَسْلِمًا يُؤْتِيكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ، فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا، إِلَى قَوْلِهِ يَا أَيُّهَا الْمُسْلِمُونَ.

^{١٣٥} هذا التأكيذ... وبعده ساقطة في نسخة "أ" حتى "تبّه على أنه أراد"

- كتب رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى كسرى إبرويز:
- بسم الله الرحمن الرحيم من محمد رسول الله إلى كسرى عظيم فارس، سلام على من اتبع الهدى، وآمن بالله ورسوله، وشهد أن لا إله إلا الله، وأن محمدا عبده ورسوله، وإني أدعوك بدعاية الله، وإني رسول الله إلى الناس كافة، لأنذر من كان حيا ويحق القول على الكافرين، فأسلم تسلم، فإن توليت فإن إثم المجوس عليك.
- كتب عثمان بن عفان إلى علي بن أبي طالب يوم الدار: أما بعد؛ فقد بلغ السيل الزبا، وَجَاوَزَ الْحُرَّامُ الطُّبَيْئِينَ، فأقبل إليّ، كنت لي أم عليّ. فإن كنت مأكولاً فكُنْ خَيْرَ أَكْلٍ *** وإلا فأدركني ولما أُمِرْتُ
- كتب أمير المؤمنين علي إلى ابن عباس رضي الله عنهما:
- بسم الله الرحمن الرحيم أما بعد؛ فإن العبد^{١٣٦} يفرح بإدراك ما لم يكن يفوته، ويحزن بفوت^{١٣٧} ما لم يكن يدركه؛ فإذا أتاك الله تعالى شيئا فلا تكثرن به فرحا، وإذا فاتك منها شيء فلا تكثرن عليه^{١٣٨} حزنا، وليكن همُّك لما بعد الموت. والسَّلَام.
- كتب ابن عباس رضي الله عنهما إلى معاوية جوابا لتهديده: أما أخذك بدم عثمان فما قتله غيرك وغير أشباهك إذ خالفتم السنة وسرتم بالهوى ورغبتم عن الهدى وأما قولك لا أمان معي لك، فلست أرغب في أمانك ولا أهرب عداوتك، والسلام.
- كتبت عائشة رضي الله عنها إلى زياد بن أبيه تشفع لشخص فقالت: إن كتبت "من عائشة إلى زياد بن أبيه" لا يقضى الحاجة وإن كتبت "إلى زياد بن أبي سفيان" كذبت، فكتبت: من عائشة إلى ولدها زياد، أما بعد؛ فقد جاءك فلان بشفاعتي، فاقض حاجته، والسلام.
- كتب زياد بن أبيه إلى معاوية جوابا لتهديده بعد قتل علي رضي الله عنه: أراك يا معاوية كالغريق يتشبث بالطحلب والزيد لعلك ما علمت أن أمير المؤمنين الحسن في عشرين ألفا وأما أنا فلا أنزل إلا حيث تكره والسلام.
- كتبت عائشة رضي الله عنها: من عائشة إلى ابنها الخالص زيد بن صوحان: سلام عليك، أما بعد؛ فإن أباك كان رأسا في الجاهلية، وسيّدا في الإسلام، وأنت من أبيك بمنزلة المصلّى من السابق، وقد بلغك ما كان^{١٣٩} من مصاب عثمان بن عفان، ونحن قادمون إليك، والعيان أشفى من الخبر، إذا أتاك كتابي هذا، فثبّط الناس عن علي بن أبي طالب، وكن مكانك حتى يأتيك أمري، والسلام.
- فكتب إليها: من زيد بن صوحان إلى عائشة، سلام عليك، أما بعد؛ فإنك أمرت بأمرٍ وأمرنا بأمرٍ غيره، أمرت بأنك تقرري في بيتك وأمرنا أن نقاتل الناس حتى لا تكون فتنة، فتركت ما أمرت به، وكتبت تنهينا عما أمرنا به، والسلام.^{١٤٠}
- كتب خالد بن وليد رضي الله عنه إلى مرازية فارس، الحمد لله الذي فضّ جدكم، وفرّق جمعكم، وأوهن بأسكم، وسلّب ملككم، وأذلّ عزكم؛ إذا أتاكم كتابي هذا فابعثوا إليّ بالزّهن، واعقدوا منا الذمة، وأجيبوا إلى الجزية، وإلا فوالله الذي لا إله سواه لأسيرنّ إليكم قوما يحبون الموت كما تحبون الحياة، ويرغبون في الآخرة كما ترغبون في الدنيا. والسلام.
- كتب معاوية بن أبي سفيان إلى سعد بن أبي وقاص يدعو إلى القيام معه بطلب دم عثمان بن عفان رضي الله عنه: سلام عليك، أما بعد؛ فإن أحق الناس بنصرة عثمان أهل الشورى الذين أنبتوا حقّه، واختاروه على غيره؛ وقد نصره طلحة

١٣٦ ب: - ما كان

١٣٧ أ: - بفوت هذه الرسالة ساقطة من نسخة "أ"

١٣٦ ب: المرء

١٣٧ أ: - بفوت

١٣٨ ب: به

والزبير، وهما شريكاك^{١٤١} في الأمر، ونظيرك في الإسلام؛ وخفّت لذلك أمّ المؤمنين، فلا تكره ما رضوا، ولا ترد ما قبلوا، فإنما نريد أن نردّها شورى بين المسلمين، والسلام.

- فأجابه سعد رضي الله تعالى عنه: سلام عليك، أما بعد؛ فإنّ عُمر لم يُدخل في الشورى إلا من تحلّ له الخلاف؛ فلم يكن أولى بها من صاحبه إلا باجتماعنا عليه؛ غير أنّ عليّاً كان فيه ما فينا، ولم يكن فينا ما فيه؛ ولو لم يطلبها ولزم بيته لطلبته العرب ولو بأقصى اليمن؛ وهذا الأمر قد كرهنا أوله، وكرهنا آخره؛ وأما طلحة والزبير فلو لزمنا بيتهما لكان خيراً لهما، والله يغفر لأمّ المؤمنين ما أتت. والسلام.

- كتب معاوية بن أبي سفيان إلى قيس بن سعد بن عبادة الأنصاري: أما بعد؛ فإنّما أنت يهوديٌّ ابنٌ يهوديٍّ، إنّ ظفّر أحبّ الفريقيين إليك بك عزلك، وإنّ ظفّر أبغضُ الفريقيين إليك بك قتلك ونكّل بك. وقد كان أبوك أوتر قوسه، ورمى غرضه، فأكثر الحرّ وأخطأ المَفْصِل، فخذله قومه، وأدركه يومه، ثم مات طريداً بِحَوْزَانَ.

- فأجابه قيس: أما بعد؛ فإنّك وثيٌّ ابنٌ وثيٍّ، دخلت في الإسلام كرها، وخرجت منه طوعاً، لم تقدّم إيباك ولم يحدث نفاقك. ونحن أنصارُ الدين الذي دخلت فيه وخرجت عنه.

- كتب عبد الملك بن مروان إلى الحجاج وقد شكى منه أنس بن مالك رضي الله عنه: لعنك الله يا حجاج! لقد أذيت رجلاً من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم. يا ابن المستقرمّه بعجم زبيب الطايف! إذا أتاك كتابي هذا فامض إلي صومعته والخنجر في يمينك، فإنّ رضي عنك فارجع راشداً^{١٤٢} وإلا فاذبح نفسك على بابه.

- كتب عمر بن عبد العزيز إلى بعض عماله: أما بعد؛ إذا أتاك كتابي هذا، فاعمل عمل رجل يعلم أنّ الله لا يُضيع أجر المحسنين، ولا يُصلح عمل المفسدين. والسلام.

- كتب الحجاج إلى عبد الملك ابن مروان، وقد اتخذ عبد الملك^{١٤٣} مصراعين لبعض أبواب بيت المقدس واتخذ الحجاج مثلهما فجائت صاعقة أحرقت مصراعي عبد الملك فشقّ عليه ذلك، فكتب إليه الحجاج: "إنما مثل أمير المؤمنين ومثلي مثل ابني آدم، إذ قربا قربانا فتقبل من أحدهما ولم يتقبل من الآخر، وإنما أكلت النار مصراعي أمير المؤمنين؛ لأن الله تقبل منه، والسلام."

- كتب عمر بن عبد العزيز إلى عدي بن أرطاة عامله بالعراق: أما بعد؛ إذا أمكنك^{١٤٤} القدرة على المخلوق فاذكر قدرة الخالق عليك، واعلم أن ما لك عند الله تعالى أكثر مما للناس عندك. والسلام.

- كتب المهلب بن أبي صفرة إلى الحجاج وقد بعثه إلى قتال الخوارج: أما بعد؛ فالحمد لله الذي لا يقطع مواد نعمه من خلقه حتى تنقطع^{١٤٥} عنهم مواد الشكر. وإنا وعدونا على حال يسرنا منهم أكثر ما يسوءنا، ويسوءهم منا أكثر ما يسرهم، ولم يزل الله تعالى يزيدنا وينقصهم، ويعزنا ويذلهم، ويؤيدنا ويخذهم، حتى يبلغ الكتاب أجله، فقطع دابر القوم الذين ظلموا والحمد لله رب العالمين.

- كتب مسروق بن عبد الله إلى القاضي شريح، وقد دخل على زياد بن أبيه في مرض موته وقد منعوا الناس عنه، فكتب إليه: أخبرنا عن حال الأمير فإن القلوب لبطوء مرضه مجروحة، والصدور لتأخر بره (لنا حزينه) غير مشروحة!

١٤٤ أ: أمكنتك

١٤٥ ب: ينقطع

١٤١ ب: شريكاك

١٤٢ ب: -راشدا

١٤٣ أ: - عبد الملك

- فأجابه القاضي: تركت الأمير وهو يأمر وينهى! فقال: أما تعلمون أن القاضي صاحب تعريض يقول: تركته يأمر بالصوية وينهى عن الجزع والبكاء! وكان كما ظن.

- كتب المهلب بن أبي صفرة إلى الحجاج وكان قد بعثه إلى قتال الأزارقة وهو يجتهد والحجاج يستبطنه، فكتب إلى الحجاج أن من البلاء أن يكون الرأي لمن يملكه لا لمن يبصره وهذا أوجز جواب سُمع.

- كتب قيصر ملك الروم إلى عبد الملك بن مروان: أكلت لحم الجمل الذي هرب عليه أبوك، لأغزوتك بمائة ألف ومائة ألف ومائة ألف. فكتب عبد الملك إلى الحجاج أن ابعث إلى علي بن الحسين بن علي بوعيد وابعث إليّ جوابه، ففعل الحجاج ذلك. فقال علي بن الحسين: "أن الله لوحا محفوظا يلحظه في كل يوم ثلاثمائة لحظة، ليس منها لحظة إلا فيها يحيي ويميت، ويعزّز ويذلّ، ويفعل ما يشاء، وإني لأرجو أن يكفيك منها بلحظة واحدة." فكتب بها الحجاج إلى عبد الملك، فكتب عبد الملك إلى قيصر، فلما قرأه قال: ما خرج هذا إلا من كلام النبوة.

- كتب قيصر ملك الروم إلى الوليد بن عبد الملك لما هدم كنيسة دمشق: هدمت الكنيسة التي رأى أبوك تركها، فإن كان هدمك صوابا فأخطأ أبوك، وإن كان خطأ فما عذرک؟

فأجابه الوليد: ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخْتَصِمَانِ فِي الْحَرْبِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ عَنَّمُ الْقَوْمُ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ، فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ۗ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا﴾

- كتب أزدشير بن بابك: من أزدشير ملك الملوك إلى الكتاب الذين بهم تدبير المملكة، والفقهاء الذين هم عماد الدين، والأساورة الذين هم حماة الملك، والحراث الذين هم عمرة البلاد، سلام عليكم، نحن بحمد الله صالحون، وقد رفعنا إتاوتنا عن رعبتنا بفضل رأفتنا ورحمتنا، ونحن كاتبون إليكم بوصية فاحفظوها: لا تستشعروا الحقد فيدهمكم العدو، ولا تحبوا الإحتكار فيشملكم القحط، وكونوا لأبناء السبيل مأوى تبتؤوا غدا في المعاد، وتزوجوا في الأقارب فإنه أمس للرحم، ولا تركنوا إلى الدنيا فإنها لم تدم لأحد، ولا تهتموا بما فلن يكون إلا ما شاء الله، ولا ترفضوها مع ذلك فإن الآخرة لا تنال إلا بها. والسلام.

- كتب ملك الهند إلى عمر بن عبد العزيز: من ملك الأملاك الذي هو ابن ألف ملك وتحت رايته ألف ملك وفي مربطه ألف فيل إلى ملك العرب الذي لا يشرك بالله شيئا، أما بعد؛ فإني قد بعثت إليك بجدية وهي في الحقيقة تحية، وقد أحببت أن تبعث إليّ رجلا يعلمني الإسلام ويفهمني الحلال والحرام. والسلام.

- كتب عبد الحميد إلى بعض عمال محمد بن مروان وقد أهدى إليه مملوكا أسود فقال لعبد الحميد عبّره وأوجز فكتب إليه: لو وجدت لونا شرا من السواد وعددا أقلّ من واحد لبعثت به إلينا. والسلام.

- كتب الرشيد إلى قيصر ملك الروم لما كتب إليه: إني متوجه إليك بكل صليب في ملكي وكل بطل في جندي. فكتب إليه: قرأت كتابك وفهمت خطابك، وسيعلم الكافر لمن عقبي الدار.

- كتب المعتصم إلى قيصر ملك الروم جوابا عن تهديده بعد ما عرضوا على المعتصم أجوية، فما استحسّن شيئا منها وقال للكاتب: اكتب بسم الله الرحمن الرحيم، أما بعد؛ فقد قرأت كتابك والجواب ما ترى لا ما تسمع.

- كتب بعض عمال الخليفة إلى الخليفة وقد خرج عليه الرعية ولبسوا عليه: ﴿إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّوْا وَيَكَاذِبُوْنَ ۖ يَتَّبِعُونَ نِيَّاتِي فَتُشْمِتُ فِي الْأَعْدَاءِ وَلَا تَجْعَلُنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾. فكتب إليه الخليفة: ﴿سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّهِمْ ۖ وَذَلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۖ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ﴾.

- كتب بعض الخلفاء إلى بعض قواده لما استغاث من عدوّ حاصره وضيق عليه: "كتبت ويدي في الكتاب، ورجلي في الركاب، وها أنا أسرع إليك من الريح في الهبوب والماء من الأنبوب."

- كتب الخليفة إلى محمد بن محمود السلجوقي وقد جاءه محاصرا لبغداد بعسكر عظيم ومعه علي الصغير: أيها الصبي! ما رأيت دارا أحقر من دارنا، ولا جدار أقصر من جدارنا، فإن أنت استعنت بعلي الصغير فنحن لا نستعين إلا بالعلوي الكبير.
- كتب البرقي لما خرج بالبصرة وذكر أنه من علي بن محمد بن أحمد بن عيسى بن زيد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب إلى الحسن بن زيد صاحب طبرستان وكتب الحسن إليه يسأله عن نسبه ليعرف له حقه. فأجابه البرقي: ليغنا عن أمري ما أغنايني عن أمرك والسلام. وهذا أوجز كلام وأسكنه.
- كتب نوح بن نصر الساماني إلى ولي الدولة خلف بن أحمد صاحب سجستان وقد تأخر عنه بعث الخراج: أما بعد إن لم تأتنا الأموال تأتاك الأبطال. فأجابه ولي الدولة: ﴿يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾.
- كتب الصاحب بن عباد إلى مجد الدولة بن فخر الدولة بن ركن الدولة وقد ولدت له بنت: أهلا وسهلا بعقيلة النساء، وأم الأبناء وجالبة الأصهار، والأولاد الأطهار، والمبشرة بأخوة يتناسقون، وبملوك يتلاحقون، شعر:
- فلو كان النساء كمثل هذي *** لفضلت النساء على الرجال
وما التأنيت لاسم الشمس عيبا *** ولا التذكير فخر للهِلال
- والله يعرفك يا مولاي البركة في مطلعها، والسعادة بموقعها، فادرع اغتباطا، واستأنف نشاطا، فالدنيا مؤنثة، ومنها خلقت البرية، وفيها كثرت الذرية، والسماء مؤنثة وقد زينت بالكواكب، وحلّيت بالنجم الثاقب، والنفس مؤنثة وهي قوام الأبدان وملاك الحيوان، والحيوة مؤنثة ولولاها لم تنصرف الأجسام، ولم يعرف شيء من الأنام. فهنيئا لك ما أوتيت، وأوزعك الله شكر ما أعطيت. والسلام.
- كتب الصاحب إلى صديق له ملقب بشمس الدين يطلب حضور عنده: يومنا هذا يوم سماء فاختة وأرضه طاوية فإذا غابت شمس السماء عنا فلا بد من دنو شمس الأرض منا.
- كتب محمد كينا الإسماعيلي إلى نور الدين صاحب الشام جوابا عن تهديده:
- شعر:
- يا ذا الذي بقرع السيف هددني *** لا قام مصرعُ جنبي حين تصرعهُ
قام الحمائم إلى البازي يُهددُهُ *** واستيقظت لأُسود الغاب أضبعهُ
أضحى يسدّ فم الأفعى بإصبعه *** يكفيه ما قد تُلاقي منه إصبعهُ
- ورد الكتاب النوري، أدام الله خلته وحرس منا مهجته، وأما ما أشار إليه من قطع رأسي وقلع القلاع من الجبال الرواسي، فتلك آمال^{١٤٦} كاذبة، وخيالات غير صائبة، فقد قالها من قبلك آخرون، فدمرنا عليهم وما كان لهم من ناصرين، أيفزع البط بالشط، أفلحلق تدحزون، وللباطل تنصرون، وسيعلم الذين ظلموا أي منقلب ينقلبون. وأما نحن فنحمد الله مظلومون لا ظالمون ومغضوبون لا غاصبون، وإن صحّ لك ما زعمت وساعدك القدر على ما زعمت، فلنا أسوة برسول الله صلى الله عليه وسلم في النكبات، وبأمير المؤمنين علي رضي الله عنه في النايات، وأما أنت فهنيء للمنايا جلبابا وللرزايا ثيابا، فصرت كالباحث عن حفته بظلفه لترسلن منك إليك ونحن أقرب إليك من جبل الوريد.
- كتب بعض العمال إلى صاحب الجيش في رجل كان يصغي إلى سرّه فأمر بضربه وحبسه، وكتب إلى الأمير: فلان استرق السمع فأنبهه شهاب ثاقب.

- كتب كاتب جواز في رجل ذميم الصورة قبيح الخلقة ما كان على ضبط حيلته لفرط ذماتته، فكتب يأتيك بهذا الجواز آية من آيات الله وعبره، فدعه يذهب إلى سخط الله وسقره.^{١٤٧}
- كتب أبو الفتح البستي إلى صديق له قد ولي ولاية ولم يقض حقه، فكتب إليه: إن لم يكن لنا طَمَع في دَرَك دَرَك، فاكفنا شرك شرك.^{١٤٨}
- كتب الفضل بن يحيى البرمكي إلى من تصدي إلى وكيلة: أما بعد فإنك لو كنت على الحق وغريمك على الباطل لا تقدر على غلبته فكيف وأنت على الباطل!؟ والسلام.
- كتب الناصر في كتابه: لو كان خفة رأسه في رجله سيق الغزال ولم يفته الأرنب.

تم الكتاب والله الموفق للصواب والحمد لله وحده وصلى الله وسلم على من لا نبي بعده.
وقد نظر فيه العبد الفاني العبد الحقير أحمد بن حسيني المدعو أنسبه بالفروخ زاده.

KAYNAKÇA

- Abdullatif er-Râvî, Abdulilâh Nebhân. “Risâletün fî sînâ’eti’l-kitâbeti li müellifin mechûlin”. *Mecelletu Mecme’i’l-Luğati’l-Arabiyyeti* 4 (1987), 760-795.
- Ahlwardt, Wilhelm. Die Handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Berlin: A.W. Schade’s Buchdruckerei, 1887.
- Erdem, İlhan. “Sprenger, Aloys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gacek, Adam. Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers. Leiden: Brill, 2009.
- İbn Hallikân, Ebu’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyât-ü’l a’yân ve enbâu ebnâi ehli’z-zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâr’ul-Masâdir, 1997.
- İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin. *et-Temhîd fî ilmi’t-tecvîd*. thk. Ğanim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1997.
- İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin. *Zâtü’ş-şifâ fi sîreti’n-nebiyyi ve’l-hulefâ*. thk. Hâyif en-Nebhânî. Kuveyt: Dâru’z-Zâhiriyye, 2017.
- Koçkuzu, Ali Osman. “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- M. Şerefettin Yaltkaya. *İbn Esîr’ler Meşahir-i Ulema*. Dersaâdet: Zafer Kütüphanesi, 1322.
- Nedirkibu. “Nişadır Nedir?”. Erişim 1 Ağustos 2023. <https://nedirkibu.com/2020/09/nisadir-nedir-faydalari.html>
- OGM, Orman Genel Müdürlüğü. “Mazı Meşesi”. Erişim 1 Ağustos 2023. <https://ogm.gov.tr/tr/yararli-bilgiler/haftanin-agaci/mazi-mesesi> ()
- Raggetti, Lucia. “Inks as Instruments of Writing: Ibn al-Ğazarî’s Book on the Art of Penmanship”. *Journal of Islamic Manuscripts* 10/2 (2019), 201-239, <https://doi.org/10.1163/1878464X-01002003>
- Unicode. “Technical Quick Start Guide”. Erişim 21 Aralık 2024. <https://home.unicode.org/technical-quick-start-guide>
- Wikipedi, Wikipedi Özgür Ansiklopedi. “Arap Zamkı”. Erişim 1 Ağustos 2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Arap_zamki
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1405.

Doç. Dr. Necattin Hanay

Mecdüddin İbnü'l-Esîr ve Kitâbet Sanatı

el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe

Bu çalışma, hicri altıncı asrın önemli siyaset ve ilim adamlarından biri olan Mecdüddîn İbnü'l-Esîr'e (öl. 606/1210) ait *el-İşâbe fî levâzimi'l-kitâbe* başlıklı eserin tercüme ve tahkikini sunmaktadır. Çalışma, İbnü'l-Esîr'in hayatı ve eserleri hakkında bilgiler vermekte, ardından eserin müellife aidiyeti irdelenerek kitap hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr, Zengîler döneminde yaşamış ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış bir devlet adamıdır. Aynı zamanda başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, usûl, edebiyat, nahiv, lügat ve şiirde uzmanlığını ortaya koymuş ve bu sahalarda eserler telif etmiş bir alimdir. Çalışmalarından biri olan *el-İşâbe*, mukaddimesinde de belirtildiği üzere, kitabet sanatıyla ilgili meseleleri derli toplu bir araya getiren önemli bir eserdir. İbnü'l-Esîr, uzunca bir dönem bürokraside görev almış ve sır katipliği de yapmış biri olarak kendinden sonrakilere bir rehber mahiyetinde kitabet sanatının inceliklerini aktardığı mevcut eserini kaleme almıştır. Bu çerçevede yazının fayda ve önemi, yazı türlerine, yazı araç-gereçlerine, mürekkep yapma formüllerine, kâtiplik mesleğine dair önemli bilgiler vermekte ve tecrübe aktarımında bulunmaktadır.

www.yayin.okuokut.org